

महादेव विरचित मन्त्रमाला

3/16

॥ श्रीसिद्धेश्वरीविजयते नत्वाशिवंशिवायुक्तं महादेवेन धीमता उपाधौ क्रियते व्याख्या भवानंदगिरां स्फुट्य इतीति अनेन प्रकारेणोत्तरार्थः योजनायां
उपोद्घातलाभाय मिश्रकृतमथा योजनायां ननु मूले यथाश्रुतं योजनयेव व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधक्यभिचारज्ञानसंपादकज्ञानविषयतस्योपाधौ ला
भेप्रतियोगिज्ञानविधया स्वज्ञानजन्यसाधनज्ञानप्रयोग्यमभिचारज्ञानाभावसंपादनद्वारा व्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्वस्यार्थतोलाभेन व्याप्तिनिश्चय
प्रयोजकत्वरूपोपोद्घातलाभे मिश्राणाममथा योजनानुसरणमफलमिति चेन्न तथा सति घटादेरपि व्यभिचारव्याप्यत्वग्रहेतादृशज्ञानविषय
त्वसंभवेन निरूपणीयतापत्ताद्वारुतोपोद्घातलाभायामथा योजनानुसरणमफलत्वात् एतेन व्याप्तिनिरूपणानंतरं व्याप्तिरूपैकसंबन्धिज्ञानात्
निश्चयप्रतिबंधक्यभिचारज्ञानसंपादकज्ञानविषयत्वेन स्मृतस्योपाधेरूपेणानर्हत्वेनोपेक्षानर्हतावच्छेदकतादृशज्ञानविषयत्वरूपसंगेन य
थाश्रुतयोजना - येनोपाधिनिरूपणसंभवेऽमथा योजनाकृतेशेनोपोद्घातानुसरणमिश्राणामफलमिति शंकापिनिरस्ता तथा सत्पुनरीत्या घटा
देरपि निरूपणीयतापत्तेः न चामथा योजनायामपि कथं घटादिव्यावृत्तोपोद्घातलाभः व्यभिचारेऽप्याप्यत्वग्रहेव्यभिचारज्ञाने सति उपाधिज्ञा
नस्यैव व्यभिचारे घटादिव्याप्यत्वग्रहेव्यभिचारज्ञाने सति घटादिज्ञानस्यापि संभवादितिकाचं अमथा योजनायां व्याप्तीभूतव्यभिचरज्ञानस्याप्य
ज्ञानविधयाप्यकीभूतोपाधिज्ञानजनकत्वलाभेवस्तुगस्योपाधौ व्यभिचारव्यापकतालाभेन उपाध्याभावस्य व्यापकाभावविधयापि निश्चयविषयः

या २

अविचारभाव रूपव्याप्तिसंवादकलाभेन उपाधेश्च स्वज्ञानजन्यस्वाभावज्ञानेन व्यापकाभावे संवेत्तिद्वारा व्याप्य अविचारभाव रूपव्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्व
 स्पर्शतोलाभेनैतादृशप्रणास्या व्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्वरूपस्य यदिव्यावृत्तोपोहो तस्य लाभसंभवात् न चोक्तरीत्या यदादिव्यावृत्तप्रसंगे नैवो
 पाधिनिरूपणसंभवे मिश्राणां तत्परित्यागे किं बीजमिति वा अं अमथा योजनाया आवश्यकत्वे तं रंगस्योपोहो तस्यैव संगतित्वसंभवे हिरंगप्रसंगपरित्याग
 स्यैवोचितत्वादिति मिश्रनिगर्कः प्रामाणिकं गौरवं न होषायेत्यत आह न व्याप्तीति असंगतत्वादिति उपाधिज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चया प्रतिबंधकत्वादिति भावः उपोहो
 तस्य मिश्रसंमतोपोहो तस्य ननु यथा अतपो जनया व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधक्यमिचारज्ञानसंवादकज्ञानविषयत्वरूपप्रसंगस्यैव लाभेन तस्योक्तरीत्या य
 दादिसाधारणतया तस्यापि निरूपणीयता पतिरत आह तत्सर्वं यथे इत्यादि केचित्तु उपाधिसंदेहे न सर्वत्र अविचारसंदेहसंभवेन व्याप्तिनिश्चयो दुर्घट इति
 कारणभावादनुमानमप्रमाणापि युक्तवतं चार्वाकं प्रतिकाशविकल्पाकारणाधीनस्य उपाधिज्ञानस्य तदधीन अविचारज्ञानस्य चासार्वत्रिकत्वात् तदभावदशा
 यां व्याप्तिनिश्चयो न दुर्घट इत्युत्तरितं तच्च सर्वमुपाधिनिरूपणं विनापि निर्वहतीति यथा अतस्त्वस्वरससिद्धोपोहो तसंगतिर्न संभवति अमथा योजनाया
 मिश्रोपोहो तसंगतिरपि कल्पना गौरवादिषेयग्रसेत्यालोच्य दीधितिकारेण प्रसंगसंगतिपरतयोपाधिज्ञानादिसादिमूलं व्याख्यातमिति वदंति दीधितौ निरूप
 यितुं निरूपणं कर्तुं धातुर्थनिरूपणे द्वितीयां तार्थस्योपाधिकर्मकत्वस्यावयव आह प्रसंगानुकूलं एव निरूपितव्याप्तेः स्वनिश्चयाभावप्रयोजकीभूत अविचारज्ञा

नकाराज्ञानविषयत्वरूपसंबंधमुपाधावाहेत्यर्थः सोपाधौ सिद्धिर्कर्मत्वसिद्धिकरणात्वरूपसाध्यत्वसाधनत्वयोर्नसंभवइत्यत आह व्याख्यायां साध्यत्वेति आप्यत्वे
ति अत्राचूताद्याप्यत्वस्य पूर्वनिपातः उक्त रूपसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विवक्षितविवेकेन आप्यत्वव्यापकत्वयोः पर्यवसानादिति भावः अभिमानस्य भ्रमस्य विशेषरा
त्वइति उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपाज्ञानाद्वस्तरास्य उद्भूयतापत्योपलक्ष्यतासंभवादिति भावः सर्वत्र नियमेनाभिमानकल्पनान्न दोषइत्यत आह साध्यतावच्छेद
कादीनामिति आवश्यकतरति अत्रासर्वस्यैव यत्किंचिदभिमानविषयत्वेनाभिमतान्तस्याव्यावर्तकत्वापत्तिरिति भावः दीप्तिनो सतत्रेति तदवच्छिन्ननिरूपितस्य
तदवच्छिन्ननिष्ठस्य अभिचारस्योन्नायकइत्यर्थः एकस्यैव रूपपदस्य प्रकारसंबन्धोभयपरत्वमित्याशयेनाह व्याख्यायां एकप्रकारेणोति नचात्र भेदस्य तृतीयाद्येते एकसं
बंधेनेत्यत्रानवयः अवच्छिन्नत्वस्य तृतीयाद्येते एकप्रकारेणोत्यत्रानवयइति वा अं भेदभेदसाधारणा घटितत्वस्य तृतीयाद्येते नोभयावयवोपपत्तेः अभिमानघटितक
थाप्रतलक्षणासाधारणयाह धर्मवानिति अत्र सिद्धेरिति असंभवादित्यर्थः यच्चित्वा व्याप्यत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपाधिव्यापकाभावरूपानोपाधि
कत्वं विहाय यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वरूपानोपाधिकत्वपरिग्रहेणान्योपाधयोपपादनेदीजमाह धर्मवान्ने रित्यादितस्मात्प्रीत्योपाधमावृत्तानं निरुक्तोपा
धमावरूपानोपाधिकत्वज्ञानं यावदुपाधिव्यापकेत्यादि अत्रानोपाधिकत्वशरीरे साध्यव्यापकत्वस्यैव निवेशो दीप्तिताव्यापकत्वनिवेशः प्रकृताभिप्रायेण उपा
धेः साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वे साध्योपाधिव्याप्यत्वपर्यवसन्ने उपाधेरवसाध्यतादिति ध्येयभावत्वमभिचारात् साधनोपाधित्वांतरपरित्यागे वीजमाह यावत्स

६१

५० ५०

२

अभिचारीसादिना उक्तं रूपेति यावत्सव्यभिचारीसादिरूपेति अत्रोभयप्रयुक्तपादयति धूमनिष्ठेसादिना तत्रापि यावदाईधनेसाद्याकारकज्ञानेपित निरूप
कृतेति आईधननिष्ठनिरूपकत्वेत्यर्थः तद्व्याप्तीति आईधनव्याप्तीत्यर्थः एवमग्रेपितद्याधिनिरूपकत्वं धूमनिष्ठव्याधिनिरूपकत्वं नात्राप्यति यद्यपि अत्रो
भयप्रयुक्तकेवात्राप्रयोप्यस्येव तथापि एकस्मिन् अवधानेऽप्योभयप्रयुक्तयोर्व्यवधाने च कं अवधानाभावे आत्माप्रयइति विवक्षा ने साद्वैदसाशयेनेदं
मतान्तरमिति। एतन्मते च अभिचारित्वाव्याप्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकोपाधिव्यापकाभाववत्त्वमेवानौपाधिकत्वं यत्रेति तथा चैतन्मते प्रकृते सर्वमेव व्याप
कत्वं व्याधिनिरूपकत्वस्वरूपमिति भावः उपाधिव्यापके स च उपाधिव्यापकाभावरूपानौपाधिकत्वशरीरान्तर्गतोपाधिव्यापकत्वे असंभवादिति व्याप्तेर
प्रवेशादिति भावः उपाधिव्यापके सादौ यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वशरीरान्तर्गतोपाधिव्यापकत्वे अत्रादृशेति तद्विनिष्ठेसादिरूपेति अर्थः
अपरिहारादिति व्याधिनिरूपकत्वरूपस्वद्वितीयव्यापकत्वस्य प्रवेशादिति भावः अतएव स्वमते प्रकृते सर्वस्य व्यापकत्वस्य व्याधिनिरूपकत्वस्वरूपत्वाभा
वदेव अपराधेति अनवस्थाया अत्रोभयप्रयुक्तपादार्थताभावादिति भावः दीधिनौ अत्राप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमिति द्वयंसत्वादिसाधसद्धेतौ संयोगादीनां साध्य
व्यापकत्वं द्वयं युगात्मे पोभिधेयतादिसाधसद्धेतौ संयोगादीनां संयोगाभावादीसाधनव्यापकत्वं चेत्यर्थः उपपादीयतुमिति उपपादनफलं तासद्धेतौ ने व्या
मुपाधित्वसंपादनसद्धेतौ चानुपाधित्वसंपादनमिति भावः आह अत्राप्यवृत्तिव्यावृत्तप्रतियोगित्वमाह व्याख्यायां तदधिकरणावृत्तित्वमिति एतत्त्वे उपाधि

राम०

२

त्वात्संभवादितिभावः अत्र जस्य इत्यत्वादित्याहौ गगनात्त्वाहे ई अत्वादिसमानाधिकरणा गगनात्त्वाभावाच्चधिक २

[illegible]

त्वमविशिष्टत्वाद्यवतिआलेः तादृशत्वाद्यभाववतिपृथिव्यासौविशिष्टस्यानतिरेकेणातादृशत्वादेर्द्वित्वेन साध्यसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वात्सत्तासमानाकरणाशुद्धत्वाद्यभावाधिकरणाद्वित्वेन साधनापकत्वस्यापिसत्तात्प्रतियोगीत्वविशेषाणां स्वरूपसंबन्धरूपप्रतियोगित्वविशेषाणां तदधिकरणाधिकरणाधिकरणात्कस्यतदधिकरणवृत्तितासमानाधिकरण्यरूपत्वेऽक्तस्य निरासासंभवादाह तदधिकरणोक्तयमानमि
 तादितदधिकरणात्सत्ताभावाधिकरणात्सत्यर्थः यदधिकरणात्वमितिसमानाधिकरणां ननु तापमानत्वबोधकपदाभावात्कथं द्वाभ्यस्तत्राह सत्ता
 नेतिप्रतियोगित्वस्वरूपतोविरोधित्वाभावादाह विरोधित्वं चेति अभावाधिकरणोयत्किंचिदधिकरणात्वं ज्ञानेप्रतियोगित्वज्ञानस्यविरोधित्वादाह या
 दृशप्रतियोगित्वज्ञानइति न च तदभाववताज्ञानस्यैव तदधिकरणात्वग्रहप्रतिबंधकताप्रतियोगित्वज्ञानस्य कथं तत्प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं तदुक्तं छिन्न
 वताग्रहेतदुक्तं वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववताज्ञानस्य प्रतिबंधकताया तस्यैव प्रतियोगिनाज्ञानात्मकत्वात् एवं च यादृशप्रतियोगिताकाभाववताज्ञान
 स्यनिरक्तप्रतिबंधकतातत्त्वमिति पर्यवसितमिति ध्येयं यदधिकरणो अभावाधिकरणो प्रतियोग्यधिकरणात्वेति स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकर
 णत्वेत्यर्थः त्वं यादृशप्रतियोगिता तेन समपि प्रतियोगित्वज्ञाने भावाधिकरणरूपांतरेण प्रतियोग्यधिकरणात्वग्रहेपिन सः फलितार्थइति अत्र सं
 योगप्रतियोगिताकाभावज्ञानस्यगुणादौ संयोगात्तदधिकरणात्वग्रहप्रतिबंधकताया इत्येव तदुहा प्रतिबंधकताया इत्यं सत्तात् इत्यंगुणादिदिशोदौ संयोगे

नामास्यति व्यासी एव माभ्यसोक्ता होव निरासो पृथः अत्राभावाधिकरणा विशेषकत्वा वच्छेदका वच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणात् ग्रहप्रतिबंधकता निरूपि
तविषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकता अर्थीभूतं प्रतियोगित्वमिति निष्कर्षः तेन निरुक्तप्रतियोगित्वस्य न विशिष्टकार्यरूपत्वानुपपत्तिरिति ध्येयं इदं
धेयं अत्र साध्यसमानाधिकरणाभावे यदधिकरणाधिकरणात् साधनसमानाधिकरणात् किंचिदभावे च यदधिकरणाधिकरणात् साधनसमानाधिकरणात्
पाधित्वमिहा शयते एव प्रतियोगित्वं चेत्सादिमूलसाधनस्येदीधिसिद्धिरस्य विशेषित्वादित्यस्य करणमसमं जसमेवेति प्रतियोगिता व
च्छेदकसंबंधेनेत्यादि न च नित्यज्ञानत्वान्मेयत्वादित्याहो विषयितासंबंधेन द्यपाधाव्याप्तिः विषयितासंबंधस्य वृत्तनित्यामकतया प्रतियोगि
वच्छेदकत्वाभावेन विषयितासंबंधावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यं प्रकारता सौतत्रसिद्धेः प्राचां विषयितादिवृत्तनित्यामकसंबंधस्याप्यभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वात् विशेषणतपाद्यतामत्वादेरेवोपाधित्वसंभवेन विषयिताया व्यापकत्वाद्यदकत्वेनेन संबंधेन द्यपादेरुपाधित्वानंगकाराच्च यत्तुपाधिताद्य
दकसंबंधसामानेयादृशप्रतियोगिता वच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वसाध्याधिकरणात् किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगित्वमे
व प्रतियोगित्वांतर्यामि निष्कर्षः तेन कालपरिमाणवानुद्व्यत्वादित्याहोकारिकसंबंधेन द्यपाद्युपाधेर्नासंग्रहः कालिकसंबंधेनावृत्तिगगनाहोतादृशप्रति
योगित्वप्रसिद्धेरिति तात्त्विकस्वरूपसंबंधेन गगनादेवृत्तिमत्वेन निस्तारात् यत्र यत्तु इति तथा च द्यः प्रतिलोविभुत्वादित्यत्र यत्तु धर्मवहिर्द्व्यत्वावच्छिन्नप्र

भ. प्र.
४

सप्तम्यापकमुत्तरुपवत्विभुत्वावच्छिन्नप्रसक्त्यापकमात्मत्वंचासंकीर्णमुपाधिद्वयमितिभावःसर्वनामकार्येस्मिन्नादेशेभावप्रधानइतीतिअत्रव
हुतीहिसमासनिष्पन्नपक्षेतरपदंयत्नेतरत्वपरंतुसमस्यमानेतरपदमितरत्वपरंअनव्यापनेतथावपक्षपदस्यतामर्थग्राहकतयाइतरशब्द
स्यपक्षनिष्पन्नपक्षेतिगोतिहेतुस्रोतिभावःभावप्रधाननिर्देशादेवेतितथावपंचमीतत्पुनस्तसमासनिष्पन्नपक्षेतरपदस्ययत्नेतरत्वपरतयावपक्षप
दस्यतामर्थग्राहकत्वेनभेदवच्छिन्नपक्षेतरपदस्यपक्षभेदेवस्रोतिमिश्रमतमेवसमीचीनमितिभावःसर्वनामकार्यभावइतिअर्थेतिरसंकेतितसर्वदेःस
र्वनामत्ववारणायशक्त्यास्वाथोपस्थापनएवसर्वनामतांगीकारादितिभावःअसंगतंवृथाअर्थेतिरोपस्थापनेपिस्वाथोपस्थापनेपिअ
पिनाशक्त्यास्वाथोपस्थापनसमुच्चयःसंभवादितिअथानाद्येनजातिमात्रशक्तावच्छेदककृतहादिपदेपञ्चादिपदेसर्वनामत्वानुपपत्तेरितिभावः
तथाप्येपिसर्वनामकार्यसंभवेपिनिषेधानुशासनेतिनवदुर्वीहावित्तनुशासनेत्यर्थःनचैवंशक्तिप्रयोज्यार्थोपस्थापनेसर्वनामतांगीकारेऽतिसर्वापेक्ष
सकुपसर्जनीभूतसर्वादेरापिसर्वनामत्वउत्तरमितिवाच्यंनवदुर्वीहावित्तनुशासनेत्यर्थःनचैवंशक्तिप्रयोज्यार्थोपस्थापनेसर्वनामतांगीकारेऽतिसर्वापेक्ष
शासनसिद्धस्याशयात्सीधितोपक्षमितरयतीत्यादितथाचेतरंकरेतीत्यर्थेतिजतेतरशब्देनरहस्यत्वात्प्रकृत्यतरमेवेदमितिसर्वादिगणानंतगतत्वादेव
नसर्वनामत्वमितिभावःआख्यायामसंगतिरित्यस्यपर्वताद्यन्निधमांयत्स्याअतत्तुपोपाधिताद्यदसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपाध्यभावानामकृतयेत्या

राम०
४

५२
दिः सास्ति अमथा पर्वते तरामत्वस्योक्तोपाध्यायानात्मकता तादवस्था पातादिति भावननुयायकाभावस्यैवगमकतयाभावप्रधाननिर्देशोत्तमतेपि पर्वते तराम
त्वस्य निरुक्तोपाध्यायानात्मकतया कश्चिदिति मन्वदग्रिममत्तासंगतिरित्याशयेनाहभावप्रधानेति आवश्यक इति अमथा सर्वनामकार्यापत्तेरिति भावः पर
मार्थत्वे उपपन्नं कमाह दीधितावत एवेति साधित्वेनेनोक्तं एतत्कल्पे संगमनसाधुत्वमुपपादयति आख्यापां पर्वते तस्येति न चैतत्कल्पप्रवृत्तपाध्यायासन्निरु
परो अग्रसिद्धसाध्याविपर्ययो यथा केवला नृपि पक्षेतरत्वादित्यग्रिममूलग्रंथादुरोधातभावप्रधाननिर्देशोपि मूलाभिप्रेत इति हृदि निधायाह दीधितो र
थास्ति इत्थं च कश्चिदिति पूर्वोक्तमतमपि सम्मतिरिधेयं ध्यायकाभावस्येवेति यथा व्यापकासंताभावस्य व्याप्यभावगमकत्वं तथा व्यापकवदमोमाभावसा
पि अमोमाभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपतया तस्यापि साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वसंभवादिति भावः ननु लघोऽपि
कासंताभावत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदकतया गुरोऽपि कवदमोमाभावत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकतया व्यापकवदमोमाभावस्य न व्याप्यभावगमकत्वं संभवतीत्यत आ ४४
ह आश्रित्येति गुरोऽपि व्यापतावच्छेदकतांगीकारादित्याशयः मूलेऽतिव्याप्तेऽतिशयः अत्र पक्षेतरस्य वक्तृगत्यासाध्यव्यापकत्वाभावेन वस्तुतया तेरभावेति साध्यव्या
पकत्वात्मकद्वयरोपयिकरूपज्ञानातिआप्तिपरोपग्रंथ इति बहवः मान्यास्तु नेदं सम्प्रकृत्या सत्पुरुषज्ञानातिआप्तिवारतायात्रे विशेषरासनस्यानोचि
त्तात्तदोपाधीनज्ञानातिप्रसंगस्यैनापि प्रकारेणावधारयितुं मशकत्वाच्च किंतु पक्षेतरस्य साध्यापकत्वे प्रमाताभावादेव साध्यव्यापकत्वसिद्धावस्ति आप्ति

भ. प्र.
५

पर एवायं यथः अत एव प्रगल्भेनापि साध्यापकत्वे ययोर्व्यतिरेक इत्यादि नियमरूप प्रमाणासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति प्रायेणोक्तं व्यतिरेक इत्याद्यभिप्रायं यो व्याख्या-
तः न चैवं मूलैव सागत्यासाध्यध्यापक इत्यादिना ज्ञानातिव्याप्त्युद्धारशंकाया असंगतिरिति वाच्यं तस्याः पक्षे साध्यनिश्चय इत्यादिमेव साध्यापकत्व प्रमा-
णासत्त्वेन वस्तुतिव्याप्त्युद्धारतामर्थकत्वादिति प्राहुः पक्षे तद्व्यतिरेकस्य व्यर्थं विशेषणतया साध्याभावासाधकत्वेन व्यतिरेके साध्याभावा अनुमान इत्यर्थं विशेष-
णतया हि सविशेषणानेन पक्षे तद्व्यतिरेक इत्यादि मूलग्रंथ इत्यादिना शशंकते दीक्षितो यद्यपीति व्याख्यायां व्यर्थं विशेषणत्वं हीति व्य-
भिचारवारक विशेषणाय दितत्वं हि सार्थः घटक विशेषणानिष्टवैयर्थ्यमिति यावत्तद्विशेषणता वच्छेदेन तादृश विशेषणाय दितधर्मा वच्छेदेन अकिंचित्कारं अति-
व्याप्त्युद्धारसंवादकं पर्वतांशस्य वैयर्थ्यं व्यभिचारवारकत्वरूपवैयर्थ्यं दीक्षितो दोषा यमतिवंधायरं च गमकत्वदत्तनेनातिवंधं तथा च साध्याभावा अनुमितिज-
नकज्ञानमतिवंधकत्वरूपसाध्याभावा अनुमान इत्यर्थं व्यर्थं भावेन विशेषणभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वात्तद्विशेषणानेन पक्षे तद्व्यतिरेक इत्यादि मूलग्रंथ-
तिशंकातामर्थं व्याख्याया अनुमानेति साध्याभावा अनुमाने सार्थः वास्तवेनी वास्तवत्वं च साध्याभावा अनुमान इत्यर्थं व्यर्थं व्यभिचारवारक-
साध्या व्यतिरेके व्यर्थं विशेषणतान्तर अस्पष्टत्वरूप विशेषणानेन पक्षे तद्व्यतिरेक इत्यादि मूलग्रंथ इति समाधानतामर्थं व्यतिरेकनिष्ठ-
वैयर्थ्यविशेषणताभूतत्वस्य व्यतिरेकभिन्ने सर्वसत्त्वेना आवर्तकते सत आह यद्यतिरेकत्वमिति वक्ष्यमाणदिशा रुहादि वृत्तिव्यतिरेकविशिष्टपर्वतेन सादा वति प्रसंगवारणा

राम०
५

यनत्रहयघटने नचलाघवेने धनाभावत्वस्यैव धर्मावस्थाप्यता वच्छेदकतया उद्धेन एवाभातिरिति वाच्यं इधनाभावो इधनाभावयोर्भिन्नतया भिन्न धर्मिकत्वे
ना इधनाभावो ~~नचलाघवेने धनाभावत्वस्यैव धर्मावस्थाप्यता वच्छेदकतया~~ उद्धेन एवाभातिरिति वाच्यं इधनाभावो इधनाभावयोर्भिन्नतया भिन्न धर्मिकत्वे
हमत्वे सत्यतया सत्यं तेन विशिष्टैकार्थरूपत्वानुपपत्तिः विशेषसाध्यापकत्वसार्थक्या यभेदप्रतियोगिकोऽस्य साध्यापकत्वमिवेशः केचित्तु यातिरेक इ
सादिमूलपक्षेतरस्य सत्यतिपक्षोऽप्यपकत्व रूपद्वयकता वीजाभावादनुपाधित्वकत्वेनातिआसिवा रण परंतु संगतं दृष्टकता वीजाभावस्यालक्ष्यत्वमि
सायिकत्वेनातिआसिरेवानु कूलता दिसाशयेनाशंक्ये हीधितौ वधपीतिगमकत्वे साध्याभावसाधकत्वे तथा वै यथ्यं दृष्टकता वीजाभावो यथादकवेयर्थनसे
षायनातिआसिप्राति कूल्याय प्रत्युतातिआसावा नुकूल्यायै वेति शेषः तथा पीतिनथाच अतिरेक इत्यादिमूलमुक्तेरीत्यानातिआसिवा रण परं किंतु वातिरेकेय प्र
विशेषराताम्यत्वरूपविशेषरादानेनातिआसिवा रण परमिति वदंति तनुवास्तव पदास्वारस्यादिरोषयस्तत्वा उपेक्षणीयमिति दिक् प्रगल्भमतं अतिरेक इ
सादिमूलमुक्तविशेषरादानेन नातिआसिवा रण परं किंतु वक्ष्यमाणानियमवत्ता रसाध्यापकत्वोपपादनेन ताद्वारणपरमिति वदतः प्रगल्भमतं ननु आ
प्यस्य वचनं सर्वव्यापकस्य ततः परमितीति प्राचीने साध्याप्याया अत्र यथासौः प्रथममुपस्थासत्ततोऽपि कायातिरक्याप्रेरित्यस्योचित्येन कथमत्र वैपरी
त्येनोपस्थासत्तत आह व्याप्य मृत्तिवतिरेकित्वमिति लब्धं सादिति तथा च तस्य व्याप्यसंभवारवैयर्थ्यापत्तिरिति शेषः नचात्र वैपरीत्येनोपस्थासेव यथातिरे

५. अ.

६

क्याप्तोः कथं आप्य आपकभावतामदिति वाच्यं वत्र वृत्तिस्तत्रैव धूम इत्यादौ धूमवत्त्वादेरिवात्रा पितृभ्रातृसंभवात् ननु अत्र यथा तैः प्रतियोगिनिवृत्तया अति
रेकव्याप्तेः तत्र प्रतियोगिकाभावनिवृत्तया वैयधिकरणपेन आप्य आपकभावा संभव इत्यत आह हेतुतावच्छेदकरूपेणोत्पादि अवच्छिन्नत्वा र्थकतृतीयांत
इयस्य प्रतियोगित्वमतीत्यसमस्य तत्र प्रतियोगित्वे न च यः नञ्चात्र कर्मधारयोत्तरमत्वर्थी योपस्थाप्यता दशाभावेति आप्यवृत्तभावेत्यर्थः यद्वमविच्छिन्नेति पदमर्थः
साध्यतावच्छेदकतत्संबंधेति साध्यतावच्छेदकसंबंधेत्यर्थः तदपेति हेतुतावच्छेदकरूपेत्यर्थः तत्संबंधेति हेतुतावच्छेदकसंबंधेत्यर्थः व्याख्यः पयोर्मतिरेक इत्यादि
नियमार्थः अत्र साध्यदिशि प्रतियोगित्वां तस्यापि आवृत्तिरस्ति हेतुदिशि तु वक्ष्यमाणारोसाव्याप्यवृत्तित्वेनोत्र स्पेव व्यावर्तकतया यथासंनिवेशे वैयर्थ्याभावा
देव प्रतियोगित्वांत निवेश इति चरमोक्तसाध्यदिशेव प्रथमतस्तद्व्यावृत्तिमाहसंयोगीत्वादिना अभिचारधारणा येति यतिरेके प्रतियोगि वैयधिकरणानिवेशादि
साशयः कालिकादिसंबंधावच्छिन्नेति प्रतियोगित्वादित्यनेनाविर्तनादिना अधिकरणासंबंधपरिग्रहः आप्यवृत्तभावेति कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता क
व्यतिरेकभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि तादृशवेवलावप्यभावस्याप्यवृत्तित्वादिति भावः ननु इत्यत्राभावतावच्छिन्नव्याप्यता निरूपित आपकत्वस्य संयोगाभावे
सत्त्वान्न अभिचार इत्यत आह संयोगाभावस्येति कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाभावावस्थाव्याप्यवृत्तित्वादाह्यधिकरणसंबंधेनेति संयो
गादिनेत्यर्थः अवच्छिन्नप्रतियोगिताकसंरतीयार्थः आप्यवृत्तित्वाच्चैतितथावसंयोगस्याप्यवृत्ति अधिकरणसंबंधावच्छिन्नसंयोगाभावप्रतियोगित्वा

राम०
६

अभिचार इति भावः तत्रैव उक्तीत्येव दोषः अभिचारः निरुक्ता अभ्यावत्तावच्छिन्नव्याप्यता निवेशफलमाह तद्वक्तित्वादिनेति आदिना पर्वतेतरत्वज्ञाति
द्वयत्वादिधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य विषयितात्वसमानाधिकरणवकिमत्वादिसंबंधावच्छिन्नपर्वतेतरत्वतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा
त्वस्य च परित्यक्तत्वेन रूपभेदसंबंधभेदानुधावनस्योद्देश्यसिद्धयर्थत्वसंगतिः वक्तृभावव्याप्यत्वे वक्तृभावव्याप्यत्वज्ञाने उद्देश्यसिद्धयर्थव्यतिरेकव्याप्य
भावेनात्र व्याप्यभावसाधनसिद्धयर्थतदानीयतिरेकव्याप्यभावज्ञानभावे व्यतिरेकव्याप्यभावेनान्वयव्याप्यभावसाधनासम्भवादिति भावः तदूयेति तद
र्थस्यैः संबंधभेदस्य चेति चकारेण रूपभेदस्यापि समुच्चयः आपककोटौ व्याप्यतावच्छेदके रूपभेदसंबंधभेदानुधानस्योक्तीत्योद्देश्यसिद्धययोजनकत्वं
सम्भवेपि व्यापकतावच्छेदके तदनुधावनस्य तत्र योजनकत्वं न संभवतीत्यतो व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकयोरुभयोरैव तदनुधावन
नस्य प्रयोजनांतरमाह अथ येति व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकयोः रूपभेदसंबंधभेदानुधावनैरर्थसंबंधादिनेति आदिना दूयमा
त्रसम्भवेतत्तादिधर्मपरित्यक्तत्वेन रूपभेदानुधावनप्रयोजनलाभः व्याप्यत्वव्यापकत्वयोरित्यद्यप्येव यपिकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेय
त्वाभावस्य अभिचाराभावोपपादकद्वयत्वाभावव्याप्यत्वं न संभवत्येव तथापि तादृशप्रमेयत्वाभावस्य तादृशद्वयत्वाभावव्याप्यत्वसंभवात्त्वसमानाधि
करणाद्व्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भावस्य द्वयत्वाभावव्याप्यत्वसंभवाच्च न दोषः व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वं व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशेषणं

न.प्र.

७

श

अर्थमेवसादिति तथा च साध्यसाधनयोर्व्याप्यवृत्तिप्रतिरेकित्वविशेषसार्थकार्यमेव व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदके वा खंगभावघट
करूपभेदसंबंधमेवानुधावनमिति भावः अत्राभावत्वे व्यापकतावच्छेदकत्वानुधावनमप्युद्देशसिद्धिर्वाप्यमेव तस्य प्रतिरेकव्यापिघटवृत्तायास्सर्वसिद्धतात्
तत्र स्पुटतया व्याख्याना नोक्तमिति ध्येयमत्रोद्देशसिद्धयर्थं तदुपावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतस्यानुधावनं अन्यथेसादिनोक्तदोषवारणार्थं च सं
बंधमेदस्यानुधावनमिति यथा कथं विषयाश्रुतार्थादरे व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदके च रूपभेदनिवेशावस्थानेन नूनतासादिति
तदनादरेणोक्तरीत्या साध्याभिर्मानकतमिति ध्येयमवस्तुतस्तत्तद्व्यक्तित्वादितेसादिना तद्व्यसखंडभेदपरिग्रहः संबंधमेवानुधावनस्याक्तरीत्योद्देश्यसि
द्धयर्थत्वात्संभवेनामथेसादिग्रंथसूत्रवपादनपरः व्याप्यवृत्तीत्यादिविशेषराद्यदितनियमस्योद्देश्यत्वात्तत्र पवतिरिति तद्व्यवः अनयैव दिशारूपभेदाद्यनुधा
वस्थताद्विशेषरासार्थकद्वारेद्देश्यसिद्धयर्थत्वं तद्व्यवस्थित्यथा प्रतमेव सम्यक् यदावतिरेकव्याप्तौ रूपभेदादिनिवेशावस्थानकतया उद्देश्यसिद्धयर्थमे
वतेषां निवेशः निरुक्तव्याप्यतासंबंधभेदनिवेशयोः प्रकाशं तरेणोद्देश्यसिद्धिरूपप्रयोजनानंतरमथ्यस्तीति तत्र दक्षितमिति सा रं विशेषरांसाध्यसाधनयो
र्विशेषरां ननु नवीनवीनमते आकाशा ~~भाव~~ भावाभावान्पुण्यमेनाकाशाभावस्य प्रतिरेकप्रतियोगित्वाभावादेव न्यप्रितारुत्तमत्राह आकाशा
भावस्यापीति अतएव वक्ष्यमाणदेवकेवलावयिहेतौ केवलावयि निरूपितस्यैव व्याप्यत्वस्य सत्वेन साध्यप्रतिरेकप्रतियोगित्वविशेषरादिवतत्र नय

राम०

७

निवारइसाशयेनाहतावनेवेति यथासंनिवेशइतितथाचात्राप्यवृत्तित्वस्य अतिरेकविशेषरातयेवनिवेशेनहेतौविशेषरातया निवेशेनसंभवतीतिभावः
 अत्रचस्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपमेवव्याप्यवृत्तित्वंअतिरेकविशेषतांनिरवच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशेसंयोगाभावादारणात्अवच्छिन्नवृत्ति
 वानवृत्तिविशेषाकाशरूपअतिरेकवारणादितिइष्टव्यंतादृशेतिआप्यतावच्छेदकेसार्थःआहुरितिउपरक्षितस्यलघुरूपसमनियतैर्याप्यतावनवच्छे
 दकत्वयतेहेतौअतिरेकप्रतियोगित्वविशेषरास्यानावृत्ताकत्वमेवास्वरसःननुयथासंनिवेशेवैयर्थ्याभावेपिहेतौअतिरेकप्रतियोगित्वविशेषरास्यम
 योजनविशेषःकिंचव्याप्यवृत्तिअतिरेकितोरिसन्नकर्मधारमाश्रयणोअतिरेकपदोत्तरंमत्वर्थीयासंभवःनकर्मधारयाश्रयणोवदुवीहिअर्थप्रति
 पत्तिकरत्वनुशासनविरोधादतोव्याप्यवृत्तिअतिरेकितोरिसन्नद्वंद्वप्रयणो नहेतौव्याप्यवृत्तित्वमात्रस्यसाध्येचअतिरेकित्वमात्रस्यविशेषरात्वमुचि
 तमित्याशयेनाहवस्तुतस्त्विति तथावेत्यादि तथाचव्याप्यवृत्तित्वेसतिवद्वर्गवच्छिन्नोयोअतिरेकित्तावच्छेदकवद्वर्गवच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतावावस
 तद्वर्गवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकतद्वर्गवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगीमुक्तमि
 वप्रार्थइसाशयःननुसाध्येअतिरेकित्वमात्रनिवेशेपूर्वोपदर्शितरीत्यासंयोगिइत्यत्रादिसाहोअभिचारेदुर्वारइत्यत्राहअत्रचयमाप्तिश्चेतिप्रतियो
 गिवैयर्थ्येकरणापाद्यदित्वेनेतिअथेवंअतिरेकव्याप्यभावेनप्रतियोगिवैयर्थ्येकरणापाद्यदित्वावयवमात्रभावएवसाभावएवसाधनीयस्तथाचोपा

गुरो३

५. प्र.

धिताघटक्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकररापनिवेशेन पक्षेतरत्वेतद्वृद्धितयापकत्वाभावसाधनासंभवात्तस्योपाधितुं दुर्वा रमिति चेन्न साधोपाधिभेदे
नलस्यसाधेदाद्याप्यवृत्तुपाधिलक्षणेन दमवेशात् पक्षेतरत्वेप्रतियोगिवैयधिकररापाद्यटितयापकत्वाभावसाधनानंतरं आप्यवृत्तित्वसहितेन तेन तद्वृत्ति
तयापकत्वाभावसाधनसंभवाच्च न चेतावतावकोपर्वतेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाह्नितसहितेन तेन तद्वृत्तितयापकत्वाभावसाधनसंभवाच्च न चे
तावतावकोपर्वतेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावेन पर्वतेतरत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यत्वाभावसाधनेन पक्षेतरत्वस्य साध्या व्यापकत्वात्रोपाधित्वमिति
पर्ववसन्नंतञ्चानुपपन्नं यथविशेषसातयापर्वतेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतायाश्च प्रसिद्धत्वादत आहृत्यं चेति वक्ष्यमा राशी से स
र्थः बोध्यं अनुमानं बोध्यं पर्वतेतरत्वाभिसादितथावयवतिरेकिता वच्छेदक्यद्वयवच्छिन्नो यो व्याप्यवृत्तिता वच्छेदकपदार्थवच्छिन्नव्यापकः सतद्वयवच्छि
न्नाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यता वच्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नइत्युक्तनिष्कर्षात्साशयः व्याप्यता वच्छेदकीभूते सत्ता वच्छेदक
त्वकत्वमवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं बोध्यं एतादृशानुमाने पूर्वानुमानवदप्रसिद्धिर्नोत्तीसाहता दशप्रतियोगिता वच्छेदकं चेति वक्ष्यमाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यता व
च्छेदकीभूताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता वच्छेदकं चेत्सार्थं अतिद्वमिति एवं चानवक्षिसामग्रादिकं यतिरेकदृष्टांतः यवयेतु धूमादिकमिति बोध्यं अवच्छेदकं प्र
तियोगिता वच्छेदकं तदसादितथावयवतिरेकिता वच्छेदकते सति यो धर्मो व्याप्यवृत्तिता वच्छेदक्यद्वयवच्छिन्नव्यापकता वच्छेदकः सतद्वयवच्छिन्नाभावत्वा

राम०
८

वद्विन्निरूपितव्याप्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभावत्वकदम्बकानियमार्थइसाशयः नचघटत्वेकं बुद्धीवादिमत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकेकं बुद्धीवादिमत्वाव
 छिन्नाभावाप्रसिद्धासाध्याप्रसिद्धिरिति वाः अंगौस्वेतातदवच्छिन्नमिन्निरूपितव्यापकतावाच्यमनभ्युपगमात् नचवृत्त्यनियामकसंयोगादिनाकाशहेतुस्थलेतद्य
 पकातावच्छेदकद्वयत्वत्वेतेनसंबंधेततदभावाप्रसिद्धासाध्याप्रसिद्धिरितिहेतावपिअतिरेकेत्वमावश्यकमितिवाच्येतेनसंधेनव्याप्यैरस्वीकारादिकृतादृशेति
 वदित्वावच्छिन्नव्याप्यतावच्छिन्नित्वस्यार्थः वदित्वाप्रतीत्यादिकमेवेतिअन्यतदेवअतिरेकदृष्टान्तः अत्रपेदुधमत्वादिकंदृष्टान्तइतिबोध्यंअत्रापिसंबंधमेवविधे
 शानमूहनीयंसंबन्धकरीत्यासाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनानतद्वक्तित्वादिनेतिआदिनातद्वक्तित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वसंभवेनोक्तरीत्यातद्वक्तित्वेसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनासं
 भवादितिभावः केचित्तुपर्वततैरत्वादिकप्रकारेणोपपत्तेरस्यकथायामनुज्ञावनात्तद्वक्तित्वादिनाप्रकारांतरेणातस्योपाधित्वेपिभ्रमभावः नचैवंतद्वक्तित्वा
 दीनातस्यकथायामुज्ञावनस्यादितिवाच्यं प्रकारविशेषनिर्देशादिनातद्वक्तित्वादिनोज्ञावनस्यैवाशक्यत्वादिसाहुः अत्रकेचित्पक्षोपकयोर्पथासंख्येनव्याप्यवृ
 त्तिव्यतिरेकरीतिरस्यैवपक्षसमजसंश्रमस्यासतिव्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशेषणोक्तव्याप्यैः केलावपिसाध्यकेऽनभ्युपगमेनतत्रव्यतिरेकव्याप्य
 भावेनावयव्याप्यभावसाधनाभावेनपक्षेतरसाध्यव्यापकत्वसंभवइत्याशयमलकस्यैवमपीत्यादिनादीधितिकाशेनावश्यमाणास्यकेवलाव

प्या ३

7

यिसाधकेपक्षेतरातिप्रसंगस्यालग्नकतापत्तेः व्याप्यस्य केवलावयिनो व्याप्यत्वेन व्यापकस्य क्षेत्रस्य व्यतिरेकित्वेनेतदपि उक्त्याप्येतरस्य प्रगमादिसा दुस्तत्र
न केवलावय्यभावाप्रसिद्धौ वतप्रोक्तासीतासाध्यव्यपकत्वाभावसाधनासंभवात् किंचस्य उद्वेगवातिव्याप्तिः इदं पक्षेव आद्यस्य लक्षणसाधकव्यपकत्वप्रयोजन
कत्वं चेत्तात्रतद्व्यवस्थितास्य निमित्तसंगतिः ॥ यद्व्यवस्थितं नैरुक्तं पयोर्व्यतिरेके व्याप्तिरित्यादि नियमवादि प्रगल्भमते साध्यसाधनाधिकरणत्वावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्या
प्तिरित्युक्ततात्मकव्यपकत्वमेवोपाधितघटकतयाभिमतं न तु तद्व्यतिरेकस्यादिव्यपकत्वं तथासति इदं पक्षे व्यतिरेकस्य अत्र पर्वतमेवेदं व्यतिरेकनिर्दिष्टं
तद्व्यतिरेकस्यादिव्यपकत्ववति अर्थविशेषात् तया व्यतिरेकव्याप्यसत्त्वेन व्यभिचारापत्तेः अस्मन्मते तु दुर्गमरूपव्यर्थविशेषताद्यदित्यद्व्यतिरेकत्वस्य पर्वतमेदं रूपसा
ध्यसाधनाधिकरण्यनिर्दिष्टत्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावेनोपादर्शितव्यपकत्वस्य पर्वतमेदेः सत्त्वादेव न व्यभिचार इति तदपि न सम्पत् सर्वत्र प्रथमकस्या
स्वरसेवेद्वितीयकस्यास्योत्थानेन द्वितीयकस्यानुसारेणैव तद्व्यतिरेकप्रसंगप्रथमकस्याभिप्रायकत्वं संगीक्रियत इति वाच्यं तत्र वक्ष्यमाणासीतापर्वतव्यापक इत्यभेदेनैव पर्वतमेतनु
मानसंभवे पर्वतमेदे इत्यभेदव्यापकत्वानुप्रगमसंभवेन व्यभिचारावात् पर्वतो इत्यभिः सत्त्वादिसाक्षेतरस्य बाधोन्नीतपक्षेतरत्वेन तत्र मरिण इतेवाद्ये बाधोन्नी
तसापीत्यादिसमाधानप्रथमेन व्यभिचारदानाच्च व्यतिरेक इत्यादि यं व्यस्य दर्शितं नियमपरत्ववादिमते तद्व्यवस्थितवाधोन्नीतस्यानुपाधितापसा व्यतिरेकव्या

राम०
५

समावेष्टिश्च यथासि सत्प्रदर्शन परतया अभिचारः प्रदर्शनं करत्वा तत्तदंथस्य अतिरेक आत्यभावेनानुपाधिता प्रमात्रमात्र
कतेच अभिचारः सतिरेव न सति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह दितिणि ननु धर्माभाववान् नानावादि स्यादावेव अभिचारसंभवेन शरीराहेतुकमहेतुकत्वादेतावत्स
र्वानुसरणमप्रकृतमित्याह धर्माभाववानिति आसि विरहे विधुमादिविशेषणवेयर्थेन अतिरेकेमासि विरहेपि न क्षतिः न अभिचारः धर्माभावत्वावधि
नेति धर्माभावत्वावधि निरूपिते मर्थः आसेः व्याप्तिश्च तावद्यथासेः अनभ्युपगमस्यापीति उक्तं नियमानुरोधेनेत्यादि नोदाहृतमभिचारप्रदर्शनस्य
लत्वेन नोदाहृतं न चेवमुक्तं स्थलेपिशरीरहेतुकस्य अपकसहेतुकत्वाभावेनैव नैव शरीरहेतुकत्वाभावावुमावसंभवे अहेतुकत्वेशरीराहेतुकत्वयासेरनभ्यु
पगमसंभवाच्च अभिचार इति नायं न शरीरविशेषणवेयर्थेनोक्तरीत्या शरीरहेतुकत्वाभावावुमानासंभवेन तदनुमाननिर्वाहार्थमहेतुकत्वेशरीराहे
तुकत्वावयथासेरभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अथ धर्माभाववान् नानावादि स्यादौ धर्माभाव निरूपितवन्तु भावादि निष्ठयासेरनभ्युपगमे उक्तं नियम
मेव अभिचारमिमाधर्मासौ वन्त्यादियासेरभ्युपगमस्याप्यसंभवेन कथं धर्मादियापकवन्तु भावादिना धर्माभावाद्यनुमानसंभव इति चेन्न उक्तं नियमे
अतिरेक निष्ठायासेरनभ्युपगमसि तेन निवेशोऽनवस्थापरीताय अतिरेक निष्ठयासेरेव निवेशेन वन्त्याभावासौ धर्माभावादि निरूपितायाश्च यथासे
रनभ्युपगमे पितद्विलसणाया धर्ममामकवन्ति प्रतियोगितादिरूपयासेरभ्युपगमे वाधकाभावेन तामास्येव यमिचाराभावाद्यादनेन धर्मादिना

भ.प्र.
१०

वन्नाद्यनुमाननिर्वाहकधूमादौ वन्नादिव्याप्यताभ्युपगमसंभवात् ननु कुरीत्यासाध्ये पक्षेतरत्वानुमानस्यानुपगमात् सते न उक्त नियमस्वीकारे यत्राईध
नाद्यभावस्तत्र धूमाद्यभाव इति व्याप्तिर्न संभवति अर्थ विशेषात् यत्र धूमाद्यभावाभावस्तत्राईधनाद्यभाव इति व्याप्तिरेके व्याप्यसंभवात् त
थावयत्र धूमस्तत्राईधनमिति व्याप्तिप्रस्थितं तद्वतिरेकयोर्व्यतिरेक इति उक्त नियमेन वी नानां ह्य शोद्धावनपरात्तंधूमा
दाईधनादेस्तु यस्यापे रभ्युपगमेन तद्विषयाया आईधनाभावादौ धूमाभावादि निरूपित व्याप्तेरभ्युपगमेन चोक्त दोषाभावात् अतएव योर्व्यतिरेक इत्या
दि नियमोऽसंभवः किं क एव अत्र सिद्धि कारक धूमादिविशेषाद्यटित धूमाद्यभावात्वेन व्याप्यभावेन वद्वाद्यभावेपि धूमाद्यभावव्याप्तेरसंभवाद्धूमादावपि न व
न्नादिव्याप्तिरिति साध्यसाधनयोरसिद्धेरिति सामोक्तिरपि विरस्ता केचित्तु व्याप्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभावत्वकं यद्यस्त्वन्ताभाववान्यः व्याप्यवृत्तिव्यतिरेक
प्रतियोगितावच्छेदकः सः व्यापकतावच्छेदकत्वस्याभावानियुक्तनियमतास्यार्थः तथा च यत्र विशेषण वैयर्थ्येन पक्षेतरभेदत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकतया
तादृशस्वत्वाभावेनोक्त व्यापकतानवच्छेदकत्वसाधनं सर्वसाध्यकस्य तस्य निराबाध एव च न पूर्वापत्तेरुक्तोपलेशोपीत्याहुरिति मात्सर्यमपराधावहितैराक
लनीयमिति संक्षेपः पर्वतत्वसमनियतस्यापीति प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनैवाभावभेदादिनवीनमते इत्यादि प्रतियोगिभेदेन तादृशप्रतियोगित्वात्मक
प्रतियोगिभेदेन सप्तमेति तादृशप्रतियोगित्वाभावस्य नानात्वेन पर्वतत्वासमन्येयसात्तद्रूपत्वासंभवेनातिरिक्तत्वासंभवेनातिरिक्तत्वादिति भावः यद्वा पर्वत

राम०
१०

तस्य मन्त्रियतस्यापीति यथा श्रुतमेव प्रतियोगिमेदेन प्रतियोगिवैलक्षण्येन भावप्रतियोगिकत्वेनेति यावत् सप्तमेति प्राचीनैर्भावप्रतियोगिकाभावस्यातिरिक्तत्वात् कारणात् दशप्रतियोगित्वाभावस्य सर्वतत्त्वरूपत्वा संभवादिति भावः यतोऽंतरमाह स्वविशेषणोसादि अत्र स्वविशेषणोसादि तद्विशेष्यतावच्छेदेकावच्छिन्नाधिकरणादिति स्वविशिष्टेसादिभावः अत्र प्रथमस्वयदमस्वयदमहेतुकत्वत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकपरं द्वितीयस्वयदंशरीरादिरूपविशेष्यतापरं तद्विशेष्येतस्य स्वविशेष्येत्यर्थः विशेष्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नतया वदद्विशेष्यतावच्छेदकेष्वद्विशेष्यतांतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणादिति र्वस्तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्तत्त्वं पतद्विशेष्यतांतदवच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वमिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकेनेवेशनीयमिति समुदायार्थः एवं च हेतुकत्वत्वेयद्विशेष्यतांशरीरंतद्विशेष्यताहेतुकत्वत्वविशिष्टाधिकरणमित्यं कुराद्यद्विषयः शरीराहेतुकत्वाभावस्तत्त्वं विशेष्यतांशरीरंतदवच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकहेतुकत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वं शरीराहेतुकत्वत्वपर्यवसितंतद्विन्नत्वसाध्यतावच्छेदकैः सत्त्वात् द्युदास इत्याशयः दस्तुतस्तुतत्र प्रथमस्वयदमभावात् आदिरूपविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरं विशेष्यतावच्छेदकपरवाद्वितीयस्वयदंशरीररूपविशेष्यतापरंतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य स्वविशेष्यताद्यदितद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः तत्र विशेष्यभावेत्यत्र तस्य विशेष्यमिति विग्रहः तस्य विशेष्यपरंतद्विशेष्येत्यस्य तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति विग्रहः

म.प्र.
११

छिन्नेत्यर्थतथावयद्विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नेपद्विशेषतावच्छेदकेवायद्विशेषतांतद्विद्विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नाधिरागवृत्तिस्त्वविशिष्टत
द्विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नाभावोयस्यतादृशेयद्विशेषतांतद्वच्छिन्नतद्विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वमिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकेनिवेशनोय
मितिसमुदायार्थःघटितत्वंचविशिष्टत्वं एवंचाभावत्वरूपविशेषतावच्छेदकावच्छिन्नेतादृशविशेषतावच्छेदकेवायद्विशेषताहेतुकत्वरूपतद्वि
शिष्टतद्विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नमहेतुकत्वंतदधिकरागनाद्यवृत्तित्वस्यशरीराहेतुकत्वत्वावच्छिन्नाभावेसत्त्वेनशरीररूपविशेषतातादृशतद
वच्छिन्नतद्विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वंशरीरहेतुकत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वंतद्विद्विशेषताहेतुकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकेऽसत्त्वानुदासःशरी
राभावाभावस्यविशेषतावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नाभावाधिकरागवृत्तित्वेनशरीरहेतुकत्वाभावस्यविशेषतावच्छेदकेहेतुकत्वत्वावच्छिन्नहेतुकत्व
सहेतुकत्वोपपाद्यभावसाहेतुकत्वाधिकरागवृत्तित्वापेक्षविशिष्टतद्विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशस्यावश्यकतयाएवंविशेषतावच्छेदकानि
वेशेयेतथानिवेशसंभवइतिविशेषाधिकरागत्वंविहायविशेषतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरागत्वनिवेशःविशेषतातादृशाभावोराभावकमिनिक
प्रत्ययार्थसंबंधस्योपपत्तविधिहेतिउभयाभावाद्विधारताशरीरहेतुकत्वाभावत्वभेदस्यशरीरहेतुकत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वात्मकसाध्यतावच्छे
दकेसत्त्वानुदासतद्विशेषतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वभेदनिशःहेतुकत्वाभावत्वभेदस्यशरीरहेतुकत्वत्वेसत्त्वानुदावच्छिन्नेतिवृत्तित्वविशेषताघटित

राम०
११

विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तीत्यादिपाठः स च प्राप्तादिकः स्वविशेष्यताघटितस्य वैष्यर्थ्यात् अतएव स्वविशेष्यताघटितविशेष्यतावच्छेदकावच्छि
न्नाधिकरणावृत्तीत्यादिपाठोप्युक्तः शरीराभावाभावस्याभावाधिकरणावृत्तित्वाच्च यत्तु स्वविशेष्यताघटितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तीत्यादिपा
ठः समीचीनः विशेष्यतावच्छेदकं चान्यतिरेकव्याप्तेर्ग्राह्यं तथा च यत्र शरीराहेतुकत्वाभावस्तत्र हेतुकत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तेर्यद्विशेष्यतावच्छेदकं शरीरा
हेतुकत्वाभावत्वं तत्र शरीररूपं यत्स्वविशेष्यतां तदघटितं अहेतुकत्वाभावत्वमिति व्यावर्तनद्वयच्छिन्नाधिकरणास्ति कुरातिवृत्तिर्यः शरीररूपं विशेष्यता
विशिष्टं यत्तु व्यतिरेकव्याप्तेर्विशेष्यतावच्छेदकं शरीराहेतुकत्वाभावत्वं तदवच्छिन्नाभावः शरीराहेतुकत्वरूपः पश्यतादृशं यद्विशेष्यतां शरीररूपं तदवच्छिन्नं यत्तु
तद्विशेष्यताव्यतिरेकव्याप्तेर्विशेष्यतां शरीराहेतुकत्वाभावस्याभावत्वं रूपं शरीराहेतुकत्वत्वमेतत्तद्विन्नत्वं न शरीराहेतुकत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकमेतत्तु
रासः शरीराहेतुकत्वाभावत्वावच्छिन्नाभावः शरीराहेतुकत्वरूपो न शरीराहेतुकत्वाभावाधिकरणावृत्तिरतः स्वविशेष्यताघटितेति तेनाहेतुकत्वाभावत्वलाभ इति
तन्नाव्यतिरेकव्याप्तेर्यद्विशेष्यतावच्छेदकमिदं सुकुतोलाभ इति प्रश्नोऽनराभावात् किंच व्यतिरेकव्याप्तिविशेष्यताधिकरणावृत्तीत्याद्युक्तमेव मुद्राहेतुकत्वाभावस्य
विशेष्यताया लाभसंभवेन विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति प्रक्षिप्य स्वविशेष्यताघटितेत्यस्यावृत्तेः प्रक्षालनादिति माययत्तत्वाच्च केचिन्नु स्वविशेष्यताघटितवि
शेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तीत्यादिनञघटितः पाठः स्वपदद्वयं शरीररूपविशेष्यतापरं यद्युक्तं तदस्वपदार्थविशेष्यतापरं तथा च शरीराहेतुक

त्वत्वावच्छिन्नाधिकरसोहेनित्वस्य शरीरहेतुकत्वाभावे सत्त्वेन शरीररूपविशेषरास्यतादशतयातदवच्छिन्नतद्विशेषाभावत्वभेदस्य शरीराहेतुकत्वत्वेऽस
त्वात् ह्युदाहरत्याहुः विशेषराप्रवेशे गौरवादाह अथ यथापेति निश्चयस्वरसदस्याहुरिति पाठः अस्वरसदस्य एव मपीत्यत्रास्वरसदस्यार्थः क्वचित् दसत आ
हेत्यप्याहुरिपाठः तत्र दसत आहेत्यस्य एव मपीतीति शेषः आहुरित्यस्वरसोऽज्ञानं तद्दीजं च तत्रावयमासेरनभ्युपगमेऽङ्गरीत्यावर्थविशेषरातयातत्रयतिरेक
आसेरस्य भावेन तदनुमाना निर्वाहरति आप्यहनीति इत्थं कर्मधारयपक्षाभिप्रायेणाद्वयस्येपियथा केवलान्वयिनीसादिग्रंथस्य नासंगतिसत्त्वा पूर्वमेवोक्तं
हीधितो वाधो नीतत्वादिति वाधेन यक्षेसाध्याभावनिश्चयेनो नीतः साध्यव्यापकत्वेन प्रमापितसत्त्वादित्यर्थः साध्यव्यापकत्वादिति यावत् ननु साध्यव्यापकत्वा
उपाधिरेवेत्यसंगतं यप्रिचारेनायकत्वेन दसकतामते साधनव्यापकस्य साध्यव्यापकत्वेऽप्युपाधित्वाभावादत आह आत्मायां यजेति तत्रैवं तं पूरणां पूर
राक्लेशमयादाहसत्यतिपक्षेति साधनव्यापकोऽप्युपाधिरेवेति भावः एतत्कत्वे वाधो नीतत्वादित्यस्य बाधो नीतोपेन तत्त्वादित्यर्थः सम्यक् अनुपाधित्वेऽप्युपा
धित्वस्यैवाभावात् अनुपाधित्वेऽप्युपाधिमात्रमिति मूलमसंगतमत आह मूलत्वे इति वस्तुगत्या वक्षाहनेरपि वक्ष्यते नित्यमवदशाया मुपाधित्वनिश्चयसंभवेनो
द्धेदासंभवादाह विशेषदर्शितामिपररायेतत उद्धेदवदार्थस्यास्य सकृते निर्वक्तुमशक्यत्वादाह साध्या व्यापकत्वनिश्चय इति पूरणां विनैवाहपक्षादनेति
समवेति इति विशिष्टांतेतरत्वांतयोः कर्मधारयः यत्किं विदिसादि अत्र पूर्वतो दक्षिमान्ध्यादिसादौ पर्वता वृत्तितादिविशिष्टवक्ष्यादिसाधित्वा यत्किं

किंवादेऽपर्वतादृशित्वादिविशेष्यतावच्छेदकतया पर्वतादृशित्वादिविशिष्टवक्त्रिताद्यवच्छिन्नाभावस्य रूपादिविषये सत्त्वेन पर्वतादृशित्वादेर्विषयस्य
वर्तकत्वादतोऽवच्छेदकांतं विशेष्यतावच्छेदकविशेषरां आईत्वादिविशेष्यतावच्छेदकेष्वनत्वादेर्विषयसामान्यवृत्तितानवच्छेदकत्वेनाईत्वादेरसंग्रहाय
तिरतो यत्किंचिदिति विषयविशेषरां घटात्वादेरपि घटाद्यधिकरणादृशयत्किंचिद्विषयस्य वृत्तितानवच्छेदकतया पर्वतीयघटात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य
तद्विषये सत्त्वेन पर्वतत्वत्वादिघटकपर्वतादेरपि विषयस्य वर्तकतापत्तिरतोऽवच्छेदकांतं विशेष्यतया स्वविशेष्यतावच्छेदकनिवेशः सामान्यतो विशेष्य
तावच्छेदकत्वस्यावर्तकतया स्वविशेष्यतावच्छेदकमिति स्वप्रकृतविशेषरांतथाच प्रकृतविशेषता निरूपितविशेष्यतावच्छेदकमित्यर्थः
तेन पर्वतीयघटात्वादिघटकघटात्वादेः पर्वतविशेष्यतावच्छेदकत्वेऽपि न सति इंधनत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यायोगोलकादावसत्तात्त्वविशिष्टेति गुराक
र्माभ्यलोपलक्षितसत्ताभावस्य गुरादावसत्त्वेन गुराकर्माभ्यलोपलक्षितसत्त्वस्य विषयस्य वर्तकतासंभवेन इव सत्तादिसंनगुराकर्माभ्यलोपलक्षितविशिष्टसत्त्वस्यानुपाधि
तापत्तिरतो वैशिष्ट्यनिवेशः स्वविशिष्टाभावमात्रोक्तो यत्किंचिद्विषयस्य वृत्तितानवच्छेदकत्वविशेष्यतावच्छेदकत्वविशिष्टाभावपर्यवसाने आईत्वादेरस्य
संग्रहः तद्विशिष्टायां योगोलकादौ सत्तादतः स्वविशिष्टतदवच्छिन्नाभावेनियथा कथंचित्सर्वतरेत्वाभावस्य रूपादिविषये सत्त्वेन पर्वतादेर्विषयस्य
वर्तकतापत्तिरतस्तथा याभावेति विहाय तदवच्छिन्नाभावेऽप्युक्तं आईत्वाभावस्य रूपादिविषये सत्त्वात् तद्विषयस्य वर्तकत्वव

५. ३.
१३

दित्यर्थः इहं चाहं त्वमित्यनेनाश्रितं तदवच्छिन्नस्वविशिष्टाभावेति यद्यपि पूर्वमेतद्विपरीतमुक्तं तथापि विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहे शो वमु
क्तावपि न क्षतिरित्याशयः तादृशेति अमलान्तं पर्वतादेरित्यश्रितं पर्वता-यत्वाद्वाविति सप्तम्यर्थोऽद्यत्वं एव मये पियथा अतविशेषणत्वं स्य गुरात्वे स
त्वादाह यत्किं विदिति अतएवेत्यादिवक्ष्यमाणान्तरसाहाह्वस्तत्त्विति आहंत्वादेर्ज्ञादिरूपविषयभेदव्याप्यतावच्छेदकत्वोपेक्षया प्रवेशइति प
त्किं विदिति कोऽयमविष्टत्वमिति अत्र प्रविष्टत्वं निवसतः तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं तद्विषयतायापकविषयताप्रतियोगित्वत्वं वसितं तच्च भे
देपि संभवतीति इत्यं सत्वादिसंग्रहात्वादेर्विषय-आवर्तकत्वं निर्वाहः विशेषणत्वं यथा अतमेवाख्यं भावद्वयत्वं सर्वमेव आहंत्वं धनत्वादिक
मित्यर्थः आप्यतावच्छेदकं तत्त्वोऽपि विषयं एव मये विदुषा धिताद्यत्वं संबंधेनेति अमथावकित्वादेरपि कासिकादिसंबंधेन इहादिरूपविषयवृत्ति
तावच्छेदकतयोक्तरीत्या पर्वताद्युक्तित्वविशिष्टवक्त्या हेतुयाधितावारणासंभवादिति भावः इवाधौ इत्यरूपोपाधौ विशेषणपदस्य यत्किं विदुषिर्भित्तेत्या
दिरित्युक्तविशेषणत्वात्तार्थकत्वेऽप्यस्य भावादाहंत्वादीति आदिना विशेषणपदस्य यत्किं विदुषिर्भित्तावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणत्वात्तार्थकत्वं कल्पनागौरव
रूपदृष्टतापरिग्रहः विवक्षितो नैवेति अनवच्छिन्नान्तस्य साध्यव्यापकत्वसाधना व्यापकत्वयोरुभयोरेकान्वये विपूर्वे पदशितरीत्या एतद्विवक्षणा स्यात्
शकत्वादिति भावः तद्विवक्षितमिति कर्मधारयेऽनन्वयावनेतत्तत्स्येति विवक्षितमिति न हीत्यादि व्याघातसंज्ञां लोकोक्तदोषपरिहारयेत्यादि पक्षेतरत्वं

राम०
१३

स्यसाध्यव्यक्तत्वरूपद्वयप्रयोजकत्वरूपत्वं वास्तवंनास्तीत्यत आहतत्वेनेति ह्यव्यक्ताप्रयोजकत्वरूपत्वेनेत्यर्थः नन्वाधेर्मित्येवतयातत्वेनज्ञानस्य
चसर्वदासंभवेनपक्षेतरत्वस्यानुपाधित्वाभ्युपगमएव युक्तइत्यत आहइहैवेति उपाधित्वानभ्युपगमस्यायुक्तत्वकथनंचेत्यर्थः सूत्रेचसाध्यव्यव
क्तत्वाधनाव्यक्तत्वेतत्रस्तइत्यादिसूत्रेचसीधितौवारणापचेतिचकारोविशेषणोपादानमित्यनंतरंयोजनीयः आख्यायांयत्रतिवक्ष्योत्रायक्तस्य
सत्यतिपक्षोत्रायक्तत्वस्यापिउक्तमात्रं पक्षेतरादृष्ट्यासाध्यव्यावृत्तिरित्यनेनोक्तमात्रतावन्मात्रस्येत्यादिपरंहेतोर्भाविचारएवेत्यनेनोक्तमात्र
व्यभिचारेनाव्यक्तत्वोपयुक्तपूर्वप्रमातृसाध्यव्यक्तत्वसाधनाव्यक्तत्वोभयपरासर्वकप्रपितावन्मात्रस्यस्यानुपवीकतावन्मात्रस्यैवद्वयकत्वाच्चेति
वाक्यस्यप्रथमपरंद्वयकत्वादितिद्वितीयपरस्यस्वतएवोभयसाधारण्येनसत्यतिपक्षोत्रायक्तत्वसाधारण्यायाव्यवृत्त्यादितिभावः आचष्टेस
त्यतिपक्षोत्रायक्तत्वोपयुक्तसाध्यव्यक्तत्वरतयाव्यवृत्त्याध्वयतिरेकोजयनक्षेत्रीतिक्षमांतेनसाध्यव्यक्तताविशेषणोत्रसाधनाव्यव
क्तत्वसत्यानुपयोमित्यंआख्यावीजंस्वयमेवस्फुटीकृतंनचैतदर्थंसत्यतिपक्षोत्रायक्तत्वमेवतद्विशेषणत्वेनवक्तुमुचितमितिवाच्यं क्षमांतस्यतद्विवरण
त्वेनतदर्थस्फुटीकरणेनफलतस्तस्यैवोक्तत्वात्तत्रतावन्मात्रस्येतिमूलंसत्यतिपक्षोत्रायक्तत्वव्यभिचारेत्रायक्तत्वोभयव्यभिचयकतंसत्यतिपक्षोत्राय
क्तत्वव्यभिचयकत्वेतावदस्यसाध्यव्यक्ततामात्रपरासर्वकत्वंव्यभिचारेनाव्यक्तत्वव्यभिचयकत्वेनसाध्यव्यक्तत्वसाधनाव्यक्तत्वोभयपरासर्वक

[illegible]

वहुलं बहुमिति किंतु व्याप्तिवत्सधर्मता रूपमेवेति शेषः दीधितौ एकत्र अमतरं अंगं गम्यसेतोसाध्यतद्भावहेतोरमतरं तदुभयामतरव्याप्तिवत्सधर्मतामतराभाववत्तत्काधिकरणान्नितरुभयव्याप्यकत्वादिसमुच्चयेन सामान्यतो व्याप्तिवत्सधर्मतामंगसाधने व्याख्यायां तर्को व्यापकतया विशिष्य एकत्र हेतौ व्याप्तिवत्सधर्मतामंगरूपविशेषवर्षवसानसंपादकनिरुक्ततर्कसंपादकतया वदत्वं प्रतिपक्षवहुलं नन्वेवंतादृशतर्को व्यापनार्थमेव सत्यतिपक्षे सत्यतिपक्षांतरस्यापाधे श्रोत्रावनमावश्यकं अमथातरं नुद्वावनेमतिपक्षवहुलस्यासंभवेनिरुक्ततर्कोत्थाना संभवादिसतग्राहतायाचेति तर्कोत्थापकतर्कसंपादककारणांतरं नृत्तं न संपन्नं अर्थमेवेति तत्र तर्कोत्थानस्यैवाभावेन तर्कोत्थापनार्थत्वा संभवादिति भावः दीधितौ तत्र सत्यतिपक्षे व्याख्यायां किंचैव प्रिसस्येति पक्षे सत्यतिपक्षांतरवदिसस्यव्यानेन एव हीनस्य एवमिति व्याख्याने संदर्भविरोधापत्तेरिति भावः इत्यादिनेति अत्र बाधस्या निश्चय इत्यादि न नितीत्यंतको ग्रंथ इति ध्येयं केचित्तु ननु बाधनिश्चयकाल एव नासाधारणं सपक्षे व्यावृत्तत्वाभावादिति व्यतिरेक इत्यादिसूत्रसंगतमतो बाधानिश्चयकालाभिप्रायकतया तत्संगमपितुं परयति बाधवदिति बाधनिश्चयकालेषु पाक्षितानुपपत्तिसंगमपितुं परयति निश्चय इत्यादि बाधस्येत्यनुवच्यते बाधोन्नीतपक्षेतरानुपाक्षिते इष्टापत्तितात्पर्यकत्वं न चित्सादिसूत्रस्याहमाभूदिति एवं च बाधस्यानिश्चय इत्यादेवैयर्थ्यादिसंज्ञा एकोऽयं भावः सादिसादिति

न एव च चिन्तुमा भूदिसादिपाठो पीसाहुः इसादिने सनंतरं ननु वैयर्थ्यं पीसादिखपाठः उपाधिः पक्षे तरोपाधिः नास्तीति तथा च तादृश व्यास
लेवाधोनीत पक्षे तरोपाधित्वे इष्टा पतिरेवेति न तरोपति संभव इति भावः बाधे बाधत्वरूपहेता मासविभाजकोपाधिप्रति इत्येवेति एवकारेण
पक्षे तरोत्वस्य व्यासतर्भा वयवच्छेदः तस्य तदंतर्भावे पक्षता वच्छेदका वच्छिन्नभेदानात्मका ते जस्त्वादिकमात्रपात्रे नि यमरक्षता नुपपन्नैरिति भावः
पक्षे तरोवेति तथा च तदनुपाधित्वे इष्टा पतिर्न संभवतीति भावः पक्षे तरोपाधित्वसंभव इति तथा चोक्त्या सिद्धत्वेन तत्र बाधोनीत पक्षे तरोपाधि
त्वावश्यकत्वे तस्यानुपाधित्वे इष्टा पति संभवः उपाधित्वं न संभवति अतिरेके साधारणादिति भावः ननु गंधागभावा वच्छिन्नोद्योगं धवा वृष्टि
वीतादिसादौ बाधसत्तेन सत्यतिपक्षस्यापि सत्त्वात् तत्रा पक्षस्य साध्यव्यापकसाध्यवत्वप्रमाविशेष्यत्वादेरुपाधेः सत्त्वा न व्यभिचारः न च न विसा
दिमूलशब्दा व्यभिचारो न्यायकत्वेन दूषकतावादिना मेवेति तत्र व्यभिचारोपपत्तिः तन्मते साधना व्यापकत्वस्य लक्षणेन तत्रोपाधेरसंभवादिति वचं
सत्यतिपक्षो न्यायकत्वेन दूषकत्व एव बाधोनीत पक्षे तरोवेति रेके साधारण्येना व्याप्तिरनेन न चिसादिमूल किं तु स उद्धारयेव प्रवृत्तत्वेन तस्य
व्यभिचारो न्यायकतावादित्वा संभवादतः स्थलांतरमाह प्रसिद्धस्येति प्रसिद्धस्य महावसी पवन्त्यादेर्वाधादिति पाठः असाधकेव कित्वेन महानसी पवन्
रसाधके उ पदर्शितगंधसा के बाधस्य स्फुटत्वे पिव कि साधके तस्या स्फुटनया त उ पपादना य असाधक इति तौक्तिः बाधसत्ते पिगंधागभावाव

भ.प्र.
१६

वा

छिन्नघटवृत्तिगंधाभावात्मकस्य पर्वतवृत्तिमहानसीपवन्ताद्यभावात्मकस्य बाधस्य सत्वेऽपि द्विधौ वाधत्वात् बाधपदार्थतया प्रकृतनियमघटकत्वात्
तत्तथा च बाधसामान्यबोधकस्यापि बाधपदस्य प्रकृतेः प्रतियोगिभ्यधिकरणोत्पादितबाधविशेषपरतयोपदर्शितस्य लेखांतरसत्वेऽपि प्रकृत
नियमप्रतिघटबाधविशेषाभावन्यभिचारइत्याशयः व्याख्यायां संकोचेति बाधविशेषविषयकत्वस्वरूपसंकोचेऽर्थः आह बाधसामान्यस्यैव
बाधपदार्थत्वमभ्युपेक्ष्य भिरोचोभावमाह असंकीर्णबाधानभ्युपगमात् उपदर्शितस्य स्वीयपक्षवृत्तिसाध्याभावस्य हेत्वाभासविभाजकोपा
धि विशेषरूपधत्वानभ्युपगमात् तादृशबाधत्वस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वव्यतिरिक्तत्वात् तादृभावेन तदसंभवादि
तिभावः अतएवात्र तदनभ्युपगमादेति द्वितीयकल्पेऽपि उक्तनियमे बाधघटकसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरणविशेषताभावश्चकं अथवा
संयोगसंबन्धेन इत्यस्याप्यवृत्तित्वमतेव नीमान्ध्यादिस्यात् हेत्वाधित हेतुसमक्षकानुमितौ अभिचारापत्तेः तथा च कथं साध्याभावेऽपि
प्रतियोगिवैयधिकरणविशेषतामदत्ताद्वितीयकल्पः कतरति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः केचित्तु द्वितीयकल्पेऽनुमितिविवंधकीभूतज्ञाने विषयता
संबन्धेनावच्छेदकोमादशविशेषताविशिष्टसाध्याभावस्तादृशविशेषताविशिष्टसाध्याभावात्मकबाधस्यैव नियमघटकतया निवेशेन कु
आपि अभिचारावकाश इत्याहुः ननु अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिर्विशोधितया तसंभवमेवेत्यत आह पक्षतावच्छेदकेति तथा चावच्छेदकावच्छेदे

राम०

१६

नानुमितेरनंगीकारात्तद्विरोधितयानतसंभवइति भावावहितसाध्यकेतदसंभवमुपपादयतिसमानप्रकारकेति लाघवप्रतिसंधानजमाभावाप
कतानवच्छेदकमतानसीयवक्तित्वादिनातदनुमितेर्विरोधितयेवतसंभवः स्यादत आह सङ्घेगपरायणस्येति तत्र सङ्घेगपरायणो रतथा नुमितीति
महानसीयवक्तित्वेन तदनुमितीत्यर्थः लाघवप्रतिसंधानादपि व्यापकतानवच्छेदकरूपेणाप्येकभावा नंगीकारादिति भावः नवतेजस्त्वकार
रकप्रमाविषयत्वभास्वरूपप्रमत्वादेरपाधेसत्वेनानुस्त्वविनेत्यादिकमूलमसंगतमत आह दीधितौ तत्समशीलं विनेति तथा चातेजस्त्वप्रकारक
प्रमाविषयत्वादेरप्यतेजस्त्वसमशीलत्वाच्चासंगतिरिति भावः व्याख्यावीजस्त्वयमेवाह तेनेत्यादिना गुह्यत्वादेरपि कथं विदतेजस्त्वसमशीलतया
गुह्यसाधेत्यादिकमनर्थकमत आह व्याख्यावां असाधारणोत्यादिननु अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिप्राप्तयेव तेजोमात्रस्येसादिना मूलोक्तपरिशे
षासंगतिरत आह इत्यं चेति नत्विति निश्चितसाध्यत्वस्य साध्यप्रकारकनिष्प्रयविषयीभूतसाध्यत्वरूपतया द्विधासाध्यप्रवेशे गौरवादिति
भावः अनुदूत रूपेति अनुदूतरूपवद्ग्रीष्मानुध्यावनमित्यर्थः सवक्षसिद्धिमिति सवक्ष आह नत्वदृक्साध्यनिश्चयसिद्धिमित्यर्थः दुष्मत्तनिश्च
यानुसरणमिति तेजस्त्वानिश्चयमात्रेणाऽहृतयानिश्चितोष्णतास्यर्थः केन ग्रीष्मोष्णराशिखनेन च तस्मादिति भावः निश्चितसाध्यतदभाववद्
नितयेति तथा चापतीतत्वादेरप्यत्रमेवार्थः अथवा सवक्ष आह नत्वादिघटितासाधारणशंकाया मुपक्रमेणोत्तमाधानासंगतिरिति भावः

त्वरूपसाध्याभाववत्त्वादिति भावः तदितितस्तथात्वावच्छेदेन पक्षत्वेन सप्रवृत्तिपक्षे

संशयोक्त्यात् अथ योगेति उपाधिभिरेवमभिचारशंकाजनकत्वेत्यर्थः यमिचारशंकाविशेषजनकत्ववच्छेदसंभवात् अत्र कतानुपयोगाच्चेति उपाधेयमभि
चारसंशयाधायकत्वेनैव वक्ष्यते अनुपयोगादित्यर्थः मित्रकृतं स्वस्थित्यागेनामन्त्रायं तद्विशेषेति यत्तद्विशेषेत्यर्थः पक्षतायां संदिग्धसाध्यक
त्वरूपपक्षत्वे असत्त्वमिति परमातोर्वक्तृगतासकृत्कौरमातोः संदिग्धसाध्यकत्वेन निश्चितसाध्याभाववत्त्वरूपविपक्षात् संभवादिति भावः तत्वे
न ह्यत्र केवलमस्मिन्नेति अत्रात्र रूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वसंबन्धेन ह्यत्रात्र विशेषितस्यापि भेदस्य परमातवृत्तितया ह्यत्रात्र कस्य परमा
ताभेदव्याप्यता वच्छेदकोटिप्रविष्टत्वादिति भावः मूलविषयव्याप्येति विषयव्यापकस्याइंधनादेरित्यर्थः उपाधित्वात् उपाधिपदवाच्यत्वात् तथा च त
स्यता वच्छेदकात् तद्विषयव्यापके पक्षे तत्तद्व्यापिचारकसाध्यव्याप्यत्वव्यतिरिक्तत्वात् तद्व्याप्यव्याप्यत्वव्यतिरिक्तत्वात् तद्व्याप्यव्याप्यत्वव्यतिरिक्तत्वात्
व्याप्यत्ववैयर्थ्यमिति पादनादिति भावः व्याप्यतयेति इदं च व्यापकमभिचाराद्यभिप्रायेणाव्याप्यभूतेति इदं च उपाध्याभिप्रायेणैव वरीधितौ अभिचा
राद्युच्चायकतामात्रेणोत्पन्नमकत्वसामान्यमेव निविष्टमिच्छाशयः तद्व्याप्येति पक्षपि प्रकृतौ पञ्चकृतया साध्यव्याप्यत्वस्यैव वक्तुमुचितं तथा
प्यतिप्रसंगवारणा यत्तद्व्याप्यमेव निविष्टसाध्यव्याप्यत्वेनेव साध्यव्यापकत्वेनाप्यतिप्रसंगवारणा सभवेन विविगमनाविरहे तादृशोपनिवेशादिस
मिप्रायेणैव वरीधितावतिप्रसंग इति अभिचाराद्युच्चायकत्वमात्रस्य सत्त्वादिसादिः तथा च वक्ष्यताया मतिप्रसंगवारणा यसाध्यव्याप्यत्वं निवेशनीयमि

साध्यान् इत्यतः उच्यते यका ता विशेषानभिधानादवतीर्णातिप्रसंगशंकातः आहरेति उच्यते यका ता विशेषस्योपाधित्वमयोजकत्वमदर्शनेनोक्तातिप्रसंगवार
 यनेवोपाधित्वसाध्यव्याप्यत्वस्यानुपयोगितया तद्वैयर्थ्यरूपं दूषणोत्तरं दर्शयतीत्यर्थः एतदुत्तरं तथेति तथा तेन रूपेण निपाठः आख्यायां दूषणोति
 अत्रापि रूपदूषणोत्तरार्थः वकारेति प्रयोजकत्वाच्चेति वकारेत्यर्थः तदर्थं तथेति सत्यर्थः दीधितावतिप्रसंजनेत्यादिपूरणमेतत् सत्यामिति शेषः व्याख्या
 याविषमव्यापकसाधारणवारणार्थमिति तन्मात्रवारणार्थमित्यर्थः विशेषणं लक्षणाविद्यामके विशेषणवैयर्थ्यात् वैयर्थ्याच्च सत्यार्थः तथे
 साध्यप्रयोजकत्वाच्चेत्यस्यूलतास्यार्थः तथा च नापीत्यादिलक्षणादिमते विषमव्यापकाव्याप्तिर्लक्ष्यताविद्यामके साध्यव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्येति
 दूषणादयमपि नापीत्यत्र हेतुरिदं च वस्तुतस्तसाधारणवारणार्थमिति नटतीत्यातत्पुरुषः वारणं च संनिहितत्वाद् विषमव्यापकस्यैव विशेषणमित्य
 स्मत्त्वस्यो विशेषणमित्यर्थः तथा च विषमव्यापके पक्षे तदाह वपि दूषकतावीजसत्वेन लक्ष्यतया तद्वारणावलक्षणोसाध्यव्याप्यलोपादानं व्यर्थमिति
 भावः शेषं पूर्ववत् न वृत्तस्य विशेषणयोगो नैत्यादिसुमतिविशेष इति वाच्यं तादृशवृत्तेरप्येताच्च विषयत्वेन तद्विरोधाभावादिति दिक् अनेन दीधिते
 ननु साध्यव्यापकोपाधेः परंपरयेव तद्विचारोदरपि स्वतोऽपि चातुर्भावात् कत्वेन दूषकत्वेन दूषकतायि जस्य तत्साधारणवारणार्थसाध्यव्याप्यत्वस्या
 वश्यकत्वेपि विषमव्यापकपक्षे तदाह वपि लक्ष्यताविद्यामकाभावात् तत्रापि रिसाशंकाहदिनिधावदूषकतावीजविशेषस्यैव तत्साधारण्यमावेसाध्यव्या

पुत्रस्य वैयर्थ्याविच्छेदमाह नविसादिना अतिप्रसंग इति ॥ ह्युक्तावीजस्यातिप्रसंग इत्यर्थः तथा च तद्वारणार्थसाध्यव्याप्यत्वविशेषतायावत्प्रकृतेश्च
तावीजाभावेनालक्ष्ये विषयव्यापकेनाप्यतिरिक्तिभावः अतिरेकेणावेत्यंतं तेन रूपेणोत्पत्त्याख्यातं तद्वक्तृतायामित्यंतं ह्युक्तावामिमस्य व्याख्यातं ह्युक्ता
तावामिमनंतरं लक्ष्ये कचकारो बोधः तेन साध्यव्याप्यत्ववच्छेदः अतिप्रसजनेति पूरणाव्यापक्यविचारस्तदतिप्रसंगार्थकं तथा चेत्तदतिप्रसंगवारणार्थं
तादृशोत्राय कलानिवेशो साध्यव्याप्यत्वविशेषतावैयर्थ्यमिति सूचितं चकारस्य भिन्नकृतं सर्ववितुमनुवदति साध्येति तथा च वैयर्थ्येन वैयर्थ्यरूपेण वैयर्थ्यं
व्याप्यं प्रसज्यते सत्त्वेन वदिसाध्याहो सत्त्वेन विवक्षितमिति मूलाधिकदेश इति साधारण्येनातिप्रसजं कृत्वा तन्निसाध्यकस्य लीयो वाध्यसाधार
ण्येनाप्यतिरिक्तत्वेति भावः अनुविधायित्वमिति दिदं च दीधितौ साध्या च व्यतिरेकानुविधाय च व्यतिरेकेति यावदभिप्रायेता अनुविधायी स जोत्रा
यकेति पाठे पि उक्तं यत्तु यन्नयोप्यतं व्याप्यत्वमिति यावत् अतो नार्थभेदः लक्ष्य इति अत्र लक्ष्यतइत्यंतेन साध्यप्रयोजकत्वं साध्यसमव्याप्तत्वं समानि य
तत्त्वमेवोक्तं न तु तत्त्वकत्वं नापीत्यादिनाऽभेदापत्तिरिति धेयं सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकत्वेन न जोऽभावावर्थकत्वेन भूधातोस्तस्यार्थकत्वेन तस्मिन् सप्त
भवत्तस्य सप्तसमानाधिकरणाभावप्रतियोग्युत्पत्तिमत इत्यर्थः एवं तेन विनापि भवत्तस्य सप्तसमानाधिकरणाभावप्रतियोग्युत्पत्तिमत इत्यर्थः तत्तदमुपाधि
त्वेनाप्यतिप्रसंग इति तस्मिन् सप्तसमानाधिकरणाभावप्रतियोग्युत्पत्तिमत इत्यर्थः तत्तदमुपाधि

4-7.

۱۲

सम्भवाधिकदेशवृत्तिविषयव्यापकाधुपाध्यप्रयोजनत्वाभावेनतज्जाधित्वनिराकरणायोगादितिभावःकेवलावर्थातितत्रपक्षेतरस्यसाध्यव्याप्यत्वसंभवा
दितिभावःरीधित्तोयोगाभावंअवयवार्थावयवत्वमार्थाभावंआख्यायांयोगोपपत्तौविषयव्यापकस्यापिकथंविद्योगार्थसंभवेतद्वत्तातयोगवत्तसाध्यव्या
प्यत्वस्यविषयव्यापकयावृत्तसाध्यव्याप्यत्वस्यस्फटिकलौहित्येजवाकुसुममुवाधिरित्याद्युवाधिपदेलौहित्यादिधर्मबोधकेवललौहित्यादिशब्दस
मभिव्याहारासंभवाहयद्धर्मविषयकेतिसप्तम्यतपदेतिइदंचस्फटिकलौहित्येइतिरीधिसनुसारेणोक्तंवरुक्तोविभक्त्यंतपदेत्येवविवक्षितंतेनस्फटिक
लौहित्यंजवाकुसुमवाधिकमित्यादौनानुपपत्तिःविशेष्यतयाविशेष्यतातयोवेतिलौहित्यशब्दस्यविशेष्यतयालौहित्यबोधकत्वंसाधनशब्दस्यचविशेष
्यतातयासाधिवोधकत्वमितिभावःननुस्फटिकलौहित्येइत्यत्राद्योपपत्तात्स्फटिकस्यलौहित्येऽनवयवेनासामर्थ्यात्समाधुपपत्तिरतआहवेतिअभेदाव
येसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यतत्पतंत्रयालौहित्यपदार्थस्याभेदेनोवाधिवदार्थस्त्ववृत्तिधर्माव्यासंभवाहाहससम्प्राप्येतिअत्रवदंतिसप्तम्याःस्व
वृत्तिधर्माव्यासंभवेनार्थःअभेदेसप्तम्याअननुशिष्टत्वात्किंतुसरतिधर्मप्रकारकत्वाच्चितंनिरूपितत्वमिति तद्वित्यंनिरूपितत्वेपिसप्तम्याअननु
शिष्टत्वात्तत्रेयमधिकरणासप्तम्येवनिरूपितत्वसंबंधावच्छिन्नाधिकरणात्वस्यानिरूपितत्वं[...]
स्वरूपत्वेननिरूपितत्वस्यसप्तम्यर्थलौकिकित्वाच्च अभेदसंबंधावच्छिन्नाधिकरणात्वस्याभेदस्वरूपतयाऽभेदस्यापिसप्तम्यर्थत्वेवाधकाभावात्सर्व

۱۵

निधर्मेति यत्र जयाकुसुमसमवहितस्फटिकयत्नोसिंहरसमवधानादेव लोहितसंक्रमस्तत्रापि स्फटिकलोहिते जयाकुसुममुपाधिरिति प्रयोगाव
तिः जयाकुसुमस्य स्फटिकांशे सिंहरलोहितप्रकारकत्वांशे स्वलोहितप्रकारकसमहालंबनज्ञानज कत्वात्ज्ञाने सर्वोशोभमत्वनिवेशेऽसंभवात्
गौरवादतोद्यमोशे स्वस्वतन्त्रनिवेशः जयाकुसुमलोहिते जयाकुसुममुपाधिरिति प्रयोगवारताया ह भेदश्चेति प्रतियोगितवेति व्युत्पत्तिवैविचे
राभेदेनावयवाधकाभावादिति भावः ननु स्फटिकलोहितइत्याद्युक्तसमस्तस्य लेस्फटिकस्य लोहिते जयाकुसुममुपाधिरित्यसमस्तस्य लेच वष
र्थात्साराया वष्या विद्यमानत्वेन बोद्धरीत्या च यवोधसंभवे पिलोहिते स्फटिके जयाकुसुममुपाधिरित्यसमस्तस्य लेऽर्द्धरीत्या च यवोधसंभवं न
चतसमस्तस्य लेव देवस्फटिकपदस्यैव लक्षणोपगमेन निस्तारइति वाच्यं वक्ष्यमाणरीत्या स्फटिकपदे लक्षणां विनैवोपपत्तौ गुरुत्वे तातऽप
गमस्याभावात् तत्रापि लोहिते स्फटिके जयाकुसुममुपाधिरित्यसमस्तस्य लेलोहितस्येतरविशेषात्तयोपस्थितस्यामत्रान्वयासंभवेना
निस्तारात् न च तत्र लोहितधर्मसंक्रामकत्वमात्रयोपपत्तिरिति वाच्यं लोहितसंक्रमणे विजायमानस्य तथा प्रयोगस्यानुपपत्तेः एवं ज्ञानस्य
कारण्यभावेऽनुभवविरोधः स्वत्वानुगमेनानंतराक्रिकल्पनं चेत्तत्राह वक्तव्यं लोहितस्फटिके इत्यादि इत्यादिविति आदिना लो
हिते स्फटिके जयाकुसुममुपाधिरित्यस्य वरिग्रहः जनकएवेति एवकारेण स्वस्वतन्त्रनिवेशवच्छेदः व्युत्पत्तिवैविचेविआदिति सुक्ष्मभक्तौ

ननु ह्यस्योत्पत्त्यर्थः पदार्थे नान्वेतीत्यस्य च संकोचादिति भावः ननु लोहितस्यानन्वये तत्संक्रामकत्वबोधानुपपन्निरत आह धर्मश्चेति
तामर्थमर्थादया लोहितस्य दसमभिधायारेण धर्मत्वेनेति पद्यपि लोहिते स्फटिके इत्यादौ लोहितस्येतरा विशेषणतया लोहितत्वेनेव लोहि
सभानं संभवति तथापि लोहिते स्फटिक इत्याद्यनुरोधेनावश्यमाश्रयणीयेन धर्मत्वेन भानेन तत्रापि निर्वह्ये समस्तस्थले प्रकारद्वैविध्याश्रय
रामनुवितमिति भावः अत्र जपाकुसुमस्फटिकयोर्विप्रक्षुब्धतादृशायामुपदर्शितप्रयोगवारणाय स्फटिकाच्चित्तं समीपवर्तितमप्युपाधिपदार्थ इति के
विद्वदंतितमंतकटाक्षयन्नाह जपाकुसुमस्फटिकयो रिति विप्रक्षुब्धत्वे बहुतरसंयुक्तसंयोगाश्रयदेशवृत्तित्वे समीपेति समीप्यं चात्रत्यतरसंयुक्त
संयोगाश्रयत्वलाभ इति तथा च न स्यात्पाधिपदार्थत्वं विनाप्युपदर्शितप्रयोगवारणासंभवेन तस्य त्वेव प्रमाणाभावादिति भावः ननु तदंतरभावेणाश्रय
बोधस्यानुभसिद्धतादेव तस्य त्वमावश्यकमत आह अस्तुवेति तत्रापि समीपवर्तित्वेपि सुपदिति नामार्थबोधेदेनाच यबोधस्य विभक्त्यर्थे पास्थिति विना
स्वीकारेणात्र स्यात्पाधिपदार्थत्वे स्फटिको वया संभवादिति भावः युसति विरोध इति युसति मेदकल्पनेव गौरवमिति भावः ननु वंसुपोवर्तित्वेयित्य
सतायाश्रयसंभवेन स्ववृत्तित्वस्यालाभादुपदर्शितरीत्यासिद्धादिलोहितसंक्रामेपितादृशप्रयोगापरिरत आह धर्मत्वेनेति स्ववृत्तीति जपाकुसुमादि
ह्येतीत्यर्थः स्वीकारे सामीप्यचेति सामीप्यसमीपवर्तित्वमभियुक्तता तावत्सर्वतस्ववैयर्थ्येन तत्संक्रामकः तत्र च मेदसामीप्येव तथा च स्वभिन्नस्वसमी

पस्फटिकविशेषकधर्मप्रकारकप्रतीतिजनेन याकुसुमप्रिमचयबोधः असमस्तस्य लेख्यबोधप्रकारमुक्तासमस्तस्य लेखमाहस्फटिकलोहितइति
 प्रतीतिजनकमिति अत्रस्फटिकलोहितइत्यादिसमस्तस्य लेख्यसमस्तस्य लापेक्षया प्रकारभेदस्यावश्यकतेन तत्रलोहितलेखलोहितमानेनेवमिवाहधर्म
 लेखनतद्वेनेप्रमाणाभावाद्धर्मप्रकारकत्वांशस्यानिवेशः लोहितेस्फटिकइत्याधसमस्तस्य लेखलोहितेनलोहितस्यैकविशेषरात्वेनोपस्थितस्य प्रकारत्वा
 चयासंभवात्तन्निवेशः एवंलोहितस्फटिकइत्यादिसमस्तस्य लेखीत्याशयः त्वसमीपवर्तीति अत्रापि स्वसमीप्येवमायः लोहितसंज्ञाकत्वबोधप्र
 कारमुक्तायापिसंज्ञाकत्वबोधप्रकारमाहअथमत्रेतिविशेषत्वमिति अर्थइत्यत्रेतेनान्वयः एवमप्येपियथासंभवंबोध्यं सर्वत्रसाधनपदस्य या
 प्यार्थकतया प्रकृतेपिसाधनपदस्याप्यार्थकतया सत्याहतादात्म्येन प्रकारत्वमिति अत्रादात्म्येनेति वस्तुगतिमनुरध्वनतुतेन रूपेण निवेशः प्रयो
 जनभावादिति ध्येयं यापिसंज्ञाकत्वत्वाभेदतिदीधितिस्वारस्यानुतोधादाहसाधनपदस्य वेति एतत्कल्पेस्वरूपसंबंधेन प्रकारत्वं द्वितीयसमस्तस्यार्थो बोध्यः
 सामानाधिकरण्यापूरुषमिति स्फटिकलोहितइत्यत्रेतादृशसामीप्यं सर्वत्रासंभवीति ज्ञेयं तादात्म्यमिति इदं च साधनपदस्य व्याप्यपरत्वेन त्वेति त्वं वेति तस्य
 प्यत्परत्वइति विवेकः एवंचेति नचात्राईधनप्रभववक्त्रेरेव स्वसमानाधिकरण्यात्पातत्रभेदरूपोपाधियदार्थाववा संभवः स्वदृष्टिआप्रिभ्रमासंभव
 म्प्रेतिवाच्यं वक्तुं जंभस्यैदिसत्रेष्टसाधनत्वादेरिवात्रापि भेदस्य योग्यतादिविरहेणान्वयात् अत्र एवात्र बोधेन तदुद्धेखः मेयत्वावच्छेदेनात्मादौ गुरादि

५७
२१

अथ बहवः विवक्षिता वच्छेदेनाई धनमभवन्तो व्यापि मसंभवाच्चेति हि विषयमावृत्तं कस्यचित् लक्षणाया हस्तलेत्रमेति नवीनास्तु पूर्वोक्तलक्ष-
णास्तैव विषयमापक व्यावृत्तं लक्ष्यता वच्छेदं दर्शयति हस्तलेत्रमेति तीत्याहुस्तच्चिंत्यतावात्तव्यचेदं लक्षणावास्तमिति ही धितिग्रंथविशेषात् व्याख्या-
या उपाध्यभावस्य चेति अभिचारि वक्ष्यादिसाधारणी पाध्यभावस्य चेत्सर्थः विराक्तुमिति अर्थो पाधिसामानाधिकरण्याभावात्स्यपदभावशार्थ-
तया तादृशाभाववतिसाध्यासमानाधिकरणो साध्य अभिचारेणा तादृशाभावस्य साध्य अभिचारविरोधित्वाभावेनासंगत्यापत्तेरिति भावः। अतस्ती-
तिवताराधीनमुत्पत्तीत्यर्थः वलादेवेति अमद्या पठेद्यठभेदयतीति सत्वेपि पट्टनिघटभेदस्य पठेद्यठो नास्तीति शब्दार्थतापत्तेरित्याशयः श-
ब्दस्य व्युत्पत्तिवलादेव बोधकत्वे प्रतीतिवैयर्थ्याशङ्काह उपाधीत्यादिसंबंधत्वेति विशिष्टप्रतीतिनिष्पन्नकत्वरूपसंबंधत्वेत्यर्थः उपाधिव्यभि-
चाराभावस्य पदभावस्य पदभावशार्थत्वेऽग्रिमग्रंथे तद्व्याप्यत्वं तद्व्यभिचाराभाववत्वं वाच्यमित्याशयेनाह प्रमेयत्वेति अत्रेयमेव तत्पदस्य
अतिरेकिधर्मोपलक्षकतामंगीकृत्य ही धितिकारेणातद्व्यसंगमनाह यथा श्रुतस्येति तद्व्याप्यत्वेतीति अत्राप्यत्वं स्वमापकतत्वं पदवत्त्वाभावः
पदवत्त्वाव्याप्यत्वाभावः एवं चाग्रिमग्रंथे तद्व्याप्यत्वं व्याप्यत्वाभावरूपतया प्रमेयत्वाव्याप्यत्वं गगनाहो प्रसिद्धानासंगतिरिति भावः साध-
नहस्तलेत्री साधनविरूपितवृत्तितदभावो सप्तम्यर्थस्येति सर्वत्रैव विशेषविशेषणस्याभावो न जावोध्यत इति मतानुसारेणोसादिप्रभावान्वयमिति

राम०
२१

प्रतियोगितयेसादिउक्तं च भावप्रतियोगितयोक्तं इत्यनुजातौ न सजे साधनुरोधेनाभावविशेषकसप्तम्यर्थप्रकारकबोधांगीकारेण यथाश्रुतेति सा
ध्याव्यभिचाराभावव्याप्यत्वरूपेसर्थः लाभादिति एवं च महान सत्त्वादिव्यभिचाराभावस्य धर्मव्यभिचाराव्याप्यत्वेन महान सत्त्वादेर्विषयव्याप्यत्वादि
त्वं न वारितमेवेति हृदयं इत्याहविति व्यभिचाराभावादित्यंत इति शेषः सत्त्वादिति विषयव्यापकेऽतिव्याप्तिरत इति शेषः अवश्यमितीति यावत्तदवश्यं व्यभिचार
विरहत्वेनेन साध्याव्यभिचाराभावस्य व्यप्यत्वाभावाविषयव्यापकतयातिरिक्तिभावः व्यभिचारसत्त्वादिति विषयव्याप्येति। आसिद्धारणा येति शेषः
अवश्यमितीति तथा चावश्यं व्यभिचारसत्त्वमित्यनेन यदभावे साध्याव्यभिचारव्याप्याभावप्रतियोगित्वलाभात् विषयव्याप्येऽतिव्याप्तिरिति भावः तत्र
यदभावे तदभावविषयमेव यदभावशार्थनिष्ठमेव ननु व्यभिचारव्याप्यविरहप्रतियोगित्वपर्ववसन्नदलांतरस्य तदभावनिष्ठत्वेन निर्वकुंशकारत्वा
त्तद्विरहस्य व्यभिचारव्याप्यत्वे तत्र व्यभिचारविरोधित्वस्वरूपतो द्यटन एवेत्यत आह यदेति व्यभिचारेति अत्रार्थक्रमानुरोधेन न व्यभिचाराव्याप्यत्वाव्याप्यत्वा
व्यतिरेकशालित्वव्यभिचारव्यतिरेकानुविधाय्यन्यशालित्वरूपेसर्थः तेन यदभावाच्च व्यतिरेकयोः क्रमेण व्यभिचाराच्च व्यतिरेकानुविधायित्वा
भावे विनष्टतिः व्यभिचारावाच्येति पाठेन यथाश्रुतमेव सम्यक् आसिद्धिरुकाकांक्षाशांतये हरयति धर्मस्येति विद्धि म महान सत्साधारणमहान सत्त्वं
संक्षमाव्याप्यत्वादाह तन्महान सत्त्वमिति तन्महानत्वे सादिदं च तद्विरहिणीति प्रथमकत्याभिप्रायेण व्यभिचारविरहिणीति कल्पेन धर्मव्यभिचाराभाव

५५-
२२

विषयमात्रासत्तादिति बोध्यं सदेतोसाध्यसमव्याप्तत्वपर्यवसन्नोक्तद्वयवतिसाध्यनव्यापकेसाध्यवत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादावतिव्याप्तिरिष्टा प्रती-
यानौपाधिकत्वानुपपत्तिरीत्याशयेनाह एतावतीति तत्राभावाप्रत्ययसाधनायापकत्वत्वाभावादीधितौ तादशेति यदभावोऽप्यभिचारविरोधी तस्येति
र्थः तत्राप्रमाणवद्विरुद्धिर्नित्या च यदभावो यत्साध्यव्यभिचारविरोधी तत्वे सति यद्वेतुर्नितः सतसाध्य कतदेतावत्पाधिरित्यर्थतः साधनायापक-
त्वत्वातिभावः आख्यायां पारिभाषिकेति यावत्सध्यव्यापकव्यापकत्वादिरूपे मर्थः निरुपाधित्व इति एवं चोपाधेरनौपाधिकत्वे प्रतियोगितया
प्रवेशलाभोपीति हृदयदीधितौ सोपाधिरिति अनेन च सोपाधित्वधीव्यवहारनिवामकसंबन्धो नूत्याधित्वस्योपितत्ववेशः सदेतोऽनौपाधि-
कत्वानुपपत्तेरिति सचितं व्याख्यायां उक्तरीत्या साधनायापकत्वमनिवेश्य दर्शितरीत्या प्रकाशं तरेणासाध्यव्यापकत्वे सति साधनायापकत्वरूपेणापारिभा-
षिकमिति सदेतो तादशोपाधेरप्रसिद्धा तस्यानौपाधिकत्वप्रतियोगितया प्रवेशासंभवादिति भावः अनौपाधिकत्वमिति व्याप्तिरिति शेषः एवमप्येति न तत्रेति
तत्र व्याप्तं तस्यैवांगीकारादिति भावः केवलान्वयित्वं न स्वसापेक्षे वलान्वयनुमानान्मुपगम इत्याशयेनाह स्वमतेति व्यापकताप्रायकमात्रस्य व्याप-
कताप्रायकद्वितीयदत्तमात्रस्य व्याप्तिशरीरेति द्वितीयदत्तमात्रोपादाने धर्मादिविषयव्यापकस्येधनादेरपि उपाधित्वे तदभावरूपानौपाधिकत्वस्य वन्ता-
दावतिप्रसंगः यदभावोऽप्यभिचारविरोधी तदभावोऽतावनुगम इति भावः आश्रयताप्रायकमात्रस्य व्यापकताप्रायकाद्यदत्तमात्रस्य दोषो न यनेति व्याप्यमभि

राम०
२२

चारादिनामापकअभिचाराद्यननुमानादितिभावः अत्रिमात्रसंग्रहात्काशवदमित्यत्रिक्तेतितड्यातिरिक्तघटादीमर्थः निरुक्तेतितड्यघटादिरुत
 नतमत्वावच्छिन्नाभावस्य अभिचारविरोधित्वाभावादितिभावः दीधितौघटकत्वेइतिप्रकारतयेत्यादिः तेनअभिचारस्यसंसर्गतयाघटकत्वपक्षेः संगसमा
 वेपिनर्हेतिः केवलावयिसाधाररापाभावेनलसरात्वानुपपत्तिमाशङ्क्याह्याख्यायांकेवलान्वयिनीतिसाध्यातिरिक्तस्येतिउपाधितेनाभिमतस्यसर्वस्यैवसा
 ध्यातर्गतत्वेनाभेदेआप्यआपकभावासंभवासंभवादितिभावः ननुउक्तस्थलेनिरुक्तोपाधिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धान्दभावाप्रसिद्धावतियोगेसंभवनचेदंत
 स्यासंतमसत्वेतिसादिनास्वयमेववक्ष्यतइतिवाच्यं तथाप्यतिमासेरसंभवदुक्तिकतायाऽर्वात्वादिसतग्रहस्वअभिचारेतिसाधनाआपकेतिइदंचसदेतौस
 अभिचारविरोधिसाध्यसाम्यादिअभिचारित्वाभावकत्वेनासंभववारणायअनौपाधिकत्वस्यस्वअभिचारेत्यादिरूपत्वेअननुगमः किंचतस्यपारिभाषिकत्वेना
 पाधेस्तत्प्रतियोगितयाविवेशाभावेतत्रसाध्यप्यत्वनिवेशवेयर्थेनविषयमापकलोपाधितापत्तिरितोनिरुक्तायाध्यभावकत्वमेवानौपाधिकत्वस्यवाच्यं एवं
 चप्रतियोग्यप्रसिद्धातिआतिरिक्ताशयेनाहयदिचेतिअप्रियग्रंथेतिअस्तिहीसादियथाश्रुतग्रंथेत्यर्थः साध्यआपकत्वद्वलताभावेतियस्यदार्थ्यस्येसादिः ए
 यतीतिअमथातादशविरोधितस्यैतन्मतेयथाश्रुततदभावप्यत्वरूपतयातेनविषयमापकवारोविदिविषयमायसवारणासंभवादिसाशवः पदभावप
 दार्थ्यस्यसाध्यआपकनिष्ठत्वलाभेयिसदार्थ्यस्यसाध्यआपकत्वंनलध्वमेवेततआहयद्यभिचारितेति यत्रयत्रसासाध्यआपकइतिअत्रः सप्तम्यर्थोऽभेद

५-५.
२३

सप्तचयद्वयमिचाराभावेन यत्तथा च साध्यनिष्ठान्यो माभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतो यद्यभिचारभावः साध्यमिचाराभावव्याप्यसत्त्वमुपाधित्वमिति पद-
वसितं विषमव्याप्यतन्महानसत्त्वमिचाराभावस्य निरुक्तसाध्यव्यपकत्वाभावाद्द्विषमव्याप्यनिरासः विषमव्यापकं निरस्यति विषमेति एतादृशेति साध्यमिचारा-
भावव्याप्यत्वरूपेऽर्थः न त्वितिसप्तम्याहृतित्वार्थकत्वेनेति शेषः व्यापकपदवैयर्थ्यादिति अयमाशयः विषमव्याप्याभावस्य साध्यहृतित्वाभावेनैव विषम-
व्याप्यवारतो व्यापकपदवैयर्थ्यसप्तम्या अभेदार्थकत्वेन व्यापकपदानुपादाने विषमव्यापकाभावस्यापि साध्यमिचाराभावेनैव विषमव्याप्यवद्विषमव्यापकवारतो
साध्यमिचाराविरोधित्ववैयर्थ्यादुपाधिव्यभिचाराभावस्यास्य साध्याभिन्नत्वाभावेनासंभवेति व्यापकपदसार्थकमिति वक्तुं शक्यं यत्र यत्रेति विशिष्टवैशिष्ट्य-
मिति यायेन साध्यव्यापकहृतित्वविशिष्टे पदभावे विरोधित्वान्वयेन साध्यव्यापकहृतित्वविशिष्टे पदभावे साध्यमिचाराभावव्याप्यस्यैव साध्याभि-
नसत्त्वमिचाराभावाधिकरणतन्महानसत्त्वस्य साध्यापकत्वात् निरास इति भावः विषमव्यापकस्य पथाश्रितविरोधित्वाभावादेव निरास इत्याह विषमेति मूल-
एव न च विषमव्याप्यस्येत्यादि मूल एव न त्वितिकेन द्वयमिति यायेन यदभावे साध्यव्यापकहृतित्वमिचाराविरोधित्वयोर्नान्वयः यदभावः यद्यभिचारा-
त्वाभावः साध्यमिचाराविरोधीति साध्यमिचाराभावव्याप्यस्यैव साध्यापकपदवैयर्थ्यादिति अयमाशयः साध्यव्यापकहृतित्वविशिष्टे पदभावे साध्यमिचारा-
विरोधित्वनिवेशे व्यापकपदानुपादाने विषमव्याप्याभावस्य साध्यहृतित्ववैशिष्ट्याभावेन विषमव्याप्यवारतोपि साध्यहृतित्वविशिष्टविषमव्यापकाभावस्य

राम ०
२३

साध्यव्यभिचारविरोधित्वान्नान्तिप्रसंगवारणाप्यापकपदो-दानंतथासतिसाध्यव्यापकवृत्तित्वविशिष्टविषमव्यापकाभावस्यविषमव्यापकवृत्तेर्निरुक्ता
व्यभिचारविरोधित्वोभावात्तद्व्याप्तिरितितत्सार्थसंयदभावेसाध्यवृत्तित्वसाध्यव्यभिचारविरोधित्वयोर्निवेशेतुविषमव्यापकाभावस्यसाध्यवृत्तित्वो
वेनविषमव्यापकाभावस्यसाध्यव्यभिचारविरोधित्वोभावेनचतयोर्वारोव्यापकपदवैयर्थ्यं ननुयद्याभिचारसाध्यव्यभिचारद्वयकवृत्तित्वद्वयसा
ध्यतावच्छेदकसंबन्धेनैववाच्यमन्यथासाध्योपाध्याप्योपाध्याप्यवृत्तिसंबन्धोतरेणसाध्यस्यवृत्तित्वेनव्यभिचारद्वयाभावस्यसाध्यवृत्तित्वद्वयाप्यवृत्तेः
वंचनातिमान्मेवत्वादित्याहोसताद्युपाध्याप्यसिःसमवायादिनाव्यभिचारप्रसिद्धेरेतोव्यापकपदसार्थसंत्यासत्रिव्यापकत्वस्यव्यभिचारद्वयस्यविशे
षाताविशेषणैवकृतव्यतयोक्त्याप्यभिचारतासंभवादितिचेन्नतथापिसाधनभेदेनोपाधिसंज्ञास्यभिन्नतयायत्रसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेनव्यभिचा
रस्यप्रसिद्धिसन्नव्यापकपदवैयर्थ्यस्यउत्तरत्वात्तन्मात्रात्कथंचनद्वयसिद्धिसन्नयथावेसाध्यव्यापकवृत्तित्वव्यभिचारविरोधित्वयोर्निवेशःयत्रचतु
सिद्धिसन्नवदभावेसाध्यवृत्तित्वव्यभिचारविरोधित्वयोरेवनिवेशःदीधितौसाध्यव्यापकपदशून्यनंतरसाध्येवेतिहरतामितिप्रमाणःकस्मिन्साध्यव्य
भिचारविरोधीतिस्थानेसाध्यव्यभिचारभावइतिप्रतीतिर्नसोप्रहापिकचुस्तकेषुवाहसन्नप्रापकाशयःसाध्यव्यापकेव्यभिचारविरोधित्वस्ययत्रयत्रेतादि
रीत्यासाध्यव्यापकांतर्भावेनउपाधिव्यभिचारभावस्यसाध्यव्यभिचारभावव्याप्यत्वमर्थस्तत्रव्यापकपदउपादानेविषमव्यापकेतिप्रसंगस्तदभाव

म. प्र.
२४

ससाध्यांतर्भावेनसाध्येयमिचाराभावआप्यत्वात्तदुपादानेसाध्येआपकविषयव्यापकोत्तर्भावेनतथात्वात्त्रिरासइतिआपकपदसार्थकंननुसाध्यव्यापकं
तर्भावेनउपाध्यभावससाध्येयमिचाराभावसामानाधिकरसंपत्स्यार्थस्तथासतिसाध्यांतर्भावेनेवउपाध्यभावेसाध्येयमिचाराभावसामानाधिकरसंपत्
कृतसंभवेनआपकपदवैयर्थ्यात्नवविषयव्यापकातिप्रसंगवारणायतदावश्यकमितिवाच्यंतउपादानेपिदानेपिविषयव्यापकताविसाध्यव्या
पकतयातदंतर्भावेननिरुक्तसामानाधिकरसंपत्त्वेनातिप्रसंगतादवश्येनतस्यानिरुक्तत्वावेवर्थस्यपडर्बारत्वादितिपूरयतीतिअथथासदेतोसाध्य
समवायिसाध्यसापग्राहेरुपाधितावनेरितिभावःविरोधस्वरूपेतिस्तत्त्वेचावश्यमित्याद्युपदर्शितिविरोधस्वरूपेसार्थःतृतीयांतद्वयस्ययथाक
मंषसंतद्वयेचयःसाधनत्वस्यावर्तकत्वादाहप्रकृतेतिफलोपधायकत्वस्यनसार्थकत्वमित्याशयेनाहतद्वोग्यतेतिवक्षधर्मत्वंदेष्टानेकंपक्षध
र्मत्वंतत्रसाधनेयत्किंचिदितिप्रतिज्ञातनयताहीत्यर्थःअभिचारेन्नायकत्वेनेतिवक्षिधर्मव्यभिचारीअयोगोत्पत्तेरनसत्त्वव्यभिचारित्वादिति
रीत्याव्यभिचारेन्नायकत्वेनेत्यर्थःसाधितिकारस्ययस्मिन्सतीसादिप्रतीकस्थानुमितिपदंविहायनतिसादिप्रतीकएकानुव्यमानानुमितिप
दस्ययथाश्रुतार्थपरिष्ठागेनानुमितिप्रयोजकपरतयायानेवीजमाहवस्मिन्सतीसादिनापरामर्षादिसत्त्वेकारणातरविरहेणकराविदनुमि
तिर्नभवतीततःप्राहसाक्षात्परंपरयेतिअनुमिप्रतिबंधःस्वप्रयुक्तानुमितिप्रतिबंधः-सर्वाकतयेतिअनुमितिर्भवतीत्यस्येसादिःअत्रअनु

राम०
२४

॥ त्रिप्रयोजका वाधितत्वादेरेवे सत्त्वा इत आह्वयमिचारमिति विवक्ष्यमाणमिति ७

मितिर्नभवत्ते वेत्तेत्यतीकं अभिचारविरोधित्वेति साध्यमभिचाराभावव्याप्यत्वरूपमभिचारविरोधित्वेत्यर्थः लाभेपीति एतज्ज्ञरंयदभावेइति सप्तमं
तस्यानुषंगः यदभावे सतीति तदर्थः तत्रयदभावे सति अनुमितिर्भवना वश्यकत्वे दृष्टाभिधानं विरुद्धत्वादेरित्यादिना दृष्टाभिधानं तत्प्रतीक एव न
नुपपत्तिरेक इत्यादि प्रतीक एव अनुमितिपदं अनुपपन्नानामनुमितिपदं व्याख्यादेरनुमितिजकत्वाभावेन तथा व्याख्यानासंभवात्तत्र अनुमितिप्रयोजकत्वमे
ति अनुमिप्रयोजकपरतयेत्यर्थः साक्षात्परं परयाजनकत्वरूपं प्रयोजकत्वमपि न व्याख्यादावन्त्याह प्रयोजकं चेति व्याप्यत्वमिति अत्र व्याप्तिपदेन हि
विशकसितयोरव्यभिचारसामानाधिकरणयोः पश्चिहस्तेन साध्यसामानाधिकरणस्यैवानुमितिप्रयोजकस्यैवाप्यभिप्रायसंगतिः अवाधितत्वादे
ति आदिनाऽसत्यमिति पक्षित्वपरिग्रहः यद्यपि रेक इत्यादेरनुपपत्तेरदृष्टतया तत्र यथेसादिना दृष्टांतकथनमनुक्तमत आह उक्तिसंभवेति आदिपदेन वाधि
तत्वादेन वाधितत्वादेरुपग्रहो न संभवति तद्यपि रेकेनुमिते तत्पेतीति शाचीने र्गनादेर्विरुद्धत्वा नुपगमादिति भावः स पक्षवृत्तित्वपर्यंतमिति शाचीनेर्विरुद्धस्यमि
चारित्वानुपगमादिति भावः तत्त्वसंकोचीति विभिन्नपक्षकादित्वे साधनपक्षधर्मयोरेकावच्छिन्नसाध्यव्यक्तत्वघटिततत्त्वसंकोचाध्यायित्वसंकोचसाधनपक्षधर्मवच्छिन्नसा
ध्यव्यक्तत्वघटिततत्त्वसंकोचाध्यायित्वसंकोचसाधनपक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यक्तत्वघटिततत्त्वसंकोचाध्यायित्वसंकोचसाधनपक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यक्तत्वघटिततत्त्वसंकोचाध्यायित्वसंकोचसाधनपक्षधर्मवच्छिन्नसा
ध्यव्यक्तत्वघटिततत्त्वसंकोचाध्यायित्वसंकोचसाधनपक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यक्तत्वघटिततत्त्वसंकोचाध्यायित्वसंकोचसाधनपक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यव्यक्तत्वघटिततत्त्वसंकोचाध्यायित्वसंकोचसाधनपक्षधर्मवच्छिन्नसा

अप्यपकोपाधिद्वयं दर्शयितुं यथा घटः प्रत्यक्ष इत्यादि मयि मयि न दर्शयितुं आहत इति वाधिद्वयस्यासंकीर्णतो वपादकं रस्परं भेदकमाह पक्षे साध्या सत्त्वं
इति वापुः प्रत्यक्षो विभुत्वादित्यादि साधना वक्षिन्न साध्यापकस्यापीति आत्मत्वादेरिति शेषः पक्षसाधनवत्त्वमत्र त्वेति वाद्यात्माद्यमत्र त्वेत्यर्थः
हेतुमतीति घटप्रत्यक्षः आकाशत्वादित्यादिसाध्यादिः तस्यापकासंभव इति तत्र पक्षधर्मा वक्षिन्न साध्यापकस्य संभव इत्याशयः हेतोरिति घटः प्र
त्यक्षः प्रत्यक्षस्य साध्यापकादित्यादिसाध्यादिः साधित इति तत्र साधनस्यापि पक्षधर्मत्वादिति भावः त्रितयं यश्च वृत्तिसाध्यकत्वं हेतुमदवृत्तिसाध्यकत्वं पक्षा
वृत्तिहेतुकत्वेति त्रितयं व्यापकत्वं पक्षादनायेति साधना वक्षिन्न साध्यापकत्वस्य साधनसामानाधिकरण्यं विनानुपपन्नत्वादिति भावः नियमेति
पक्षावृत्तिहेतुसमानाधिकरणात्वावच्छेदेन साधना वक्षिन्न साध्यापकत्व नियमेत्यर्थः तादृशस्य पक्षावृत्तेः पक्षावृत्तेरिति रश्च पंचम्यंतं एतस्य च भेद
मित्यनेन च यः भेदः अपरानुयोगिकभेद इव मये विहीनो साध्यवतीति अत्र घटः प्रत्यक्षो नित्य इत्यादि साध्या हेतुपुद्गलरूपवत्त्वस्य हेतुसमानाधिक
रणाभावात् साध्यवती तु त्वं ननु साध्यवति हेतुसमानाधिकरणाप्यपि केवलं हेतुसमानाधिकरणसंभवेन साध्यवति हेतुसमानाधिकरणस्य केवलं हेतुस
मानाधिकरणात्तत्र भेदकत्वं संभव इत्यत आह व्याख्यायां हेतुसमानाधिकरणस्येति अर्थत इति अमथासाध्यापकत्वघटितोपाधित्वस्यैवासंभवादिति
ति भावः तद्धं मेदप्रतियोगि हेतुसमानाधिकरणो तद्धं एतस्य साध्यवति हेतुसमानाधिकरणस्य भेदकत्वं पक्षावृत्ते हेतुसमानाधिकरणो हेतुसमानाधिकरणस्य भेदकत्वं पक्ष

निष्ठतविशेषितस्य साध्यावतिहेतुसाध्यानाधिकरापस्यभेदकत्वं संभवसेवेत्यत आह सृष्टिमिति पक्षनिष्ठत्वादिशेषितस्यैव हेतुसाध्यानाधिकरापभेदकत
 यास्य सृष्टिमिति भावः मत्वे पक्षधर्मावच्छिन्नध्यापकस्य प्राकृष्टदर्शनेन हीधितौ साध्यावच्छिन्नसाध्यापकस्य प्राकृष्टदर्शनसंगत आह साध्याप
 क्षधर्मो रिति प्रमाः प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षस्य शाश्वतस्यापि न बहिर्द्वयत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वमत आह प्रमाया अप्रत्यक्षत्व इति बहिर्द्वयत्वेति किंचि
 वि दशेषितवहिर्द्वयत्वेत्यर्थः तेनोद्भूतरूपवत्त्वस्याप्यमवहिर्द्वयत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वेपि न क्षतिः ननु उद्भूतरूपप्रत्यक्षस्य शोवि
 तेव कुतो नोक्तमत आह समवायेनेति तथा ज्ञातस्य साध्यापकतया ज्ञातस्य ज्ञानातिव्याप्तेरिति पक्षे शब्दे साध्यापकत्वेन वस्त्वतिव्याप्तेरभावादिति भावः
 अहोषत्वादिति द्वययो यदा साध्यापकतया ज्ञायते स तदोपाधिरिति उपाधेरनित्यत्वमित्याशयेन वस्त्वतिव्याप्तिमाहेति अत्र मत्तेशब्दस्य शब्द
 हरूपशब्दप्रमाणापरतया शब्दप्रमाणास्य वस्तुतायां मत्तस्यैव वस्त्वतिव्याप्तिपरत्वं संभवतीति आहः तच्चिंत्यं तावता पक्षे साध्यापकत्वपरिहारेपि शब्दे सा
 ध्यापकत्वस्य उर्वरतया वस्त्वतिव्याप्तेरसंभवात् न च ज्ञानत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यापकत्वं संभवसेवेति वाच्यं तथापि गुणात्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्ने
 तिस्रस्तसंगतेः सिद्धांतलक्षणोतिवक्ष्यमाणसिद्धांतलक्षणोत्यर्थः अतएव त्वेति पक्षसाधनवदन्तरत्वेत्यर्थः संभवादिति न च व्यर्थं विशेषणत्वेन पक्षध
 र्मांतरत्वादेर्धर्मादिनिष्ठाईधनादिवाप्यनवच्छेदकतया साध्यापकत्वव्याप्तिनिरूपकत्वरूपसाध्यापकत्वेन संभवसेवेति वाच्यं व्यर्थं विशेषणवच्छेदे

भ. ५
२६

नापि व्याप्तेरसिद्धिग्रंथे अवस्थापनीयत्वात् तावदेतद्विच्छेदादिव्यापकत्वस्यैव तत्सरो निवेशाच्च ननु तथापि पक्षानि यत्तेषां सिद्धयस्तन्नुपपन्नं चेव पक्षसा-
धनवदमतरत्वादेरेव पक्षधर्मस्य संभवादन्त्याह इत्थं चेति तथा च ईधनादेः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसंभवेऽपि तज्ज्ञानाभावादशायां शुद्धसा-
ध्यव्यापकतया तान् स्पष्टकत्वमानुभविकं तदनुपपन्नमिति भावः असाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगित्वनियतरूपस्यैवोपाधित्वस्वरूप-
त्वमित्यभिधानेन दोषमाह सत्तेसोपाधित्वादिति उपाधिव्यभिचारित्वादित्यर्थः असाधकमिति असाधकत्वं बाधुमित्योपधिकपत्तिविदूषणमत्र मि-
ति वदतः वस्तुतस्तत्रानुमित्योपधिकया वदूषणमत्रमेव तत्तेन व्याप्यत्वासिद्ध्या सिद्धसाधनेन व्याप्यभावादिसाधनासंभवेऽपि न क्षेतेः ताद-
शरूपायावत्तेनाभावसाधनसंभवात् साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे तादशव्यभिचारित्वरूपसोपाधित्वहेतौ अर्थत्वेति तथा च साधनावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकत्वस्यासाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगित्वनैयसान्नोपाधित्वरूपहेति भाः व्याख्यायांतदवच्छिन्नेति काकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ककत्वप्रका-
रकप्रमाविषयत्वादेरितिकाकत्वावच्छिन्नशामत्वव्यापकस्यापीत्यादिः मित्रातनयत्वपक्षवानुमानेति मित्रातनयत्वस्यामत्तासाधकत्वावच्छिन्नशामत्वव्या-
पकशाकपाकत्वव्यभिचारित्वादित्याकारकानुमानेति मर्थः मानुषत्वदृष्टान्तिप्रसक्तत्वस्यैवादित्याशयः अयं च काचित् पाठः एकस्याभावादिति
तथा च स्वपदेन मरिचानुषत्वरूपदृष्टान्तोपादानंतदास्वरूपासिद्धिर्दिष्टमित्रातनयत्वरूपपक्षोपादानंतदादृष्टान्तसिद्धिरिति भावः मित्रातनयत्ववतीति स

ने
राम०
२६

तस्यैः भेदस्तस्यैवमावस्यवस्तथाचतादृशशक्याकजत्वाभाववन्निजातनयवृत्तित्वाभावादित्येः सप्तम्यर्थो निरूपितत्वं तस्य च वृत्तित्वे च यदस्य ह्युः किं
 चेत्यादिमत्त्वमवतारवितुं साधनावच्छिन्नेत्यर्थवत्त्वरूपमुक्तो वं परिहरति दीप्तिरिति न चित्सादिना शुद्धसाध्यापकस्य तत्त्व शुद्धसाध्यव्यभिचारानि ॥ १ ॥
 र्णयकालव्याख्यायां व्यभिचारिणि मित्रातनयत्वादित्येः शुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्यापि शुद्धश्यामत्वादिसाध्यव्यापकश्यामसामग्रीम
 त्वादिव्यभिचारस्यापि अखण्डभावत्वे ये विदुः शोतिश्यामत्वसमानाधिकरणीति शाकपाकजत्वत्वाद्यवृत्तेरिति पंचम्यतविशेषताग्रहं तत्त्वस्योरकं तद्व
 जीति शाकपाकजत्वत्वादित्येः इदमप्यखण्डत्वस्योरकं वृत्तविशेषतां व्यापकाभावस्याखण्डत्वेनैव वैयर्थ्याभावसंभवात्त्वात् व्यापकताद्य
 टकाभावस्याखण्डतो यथादनेवीजमाह शुद्धसाध्यैति श्यामसामग्र्यभावादेरपीत्यर्थः तादृशाभावस्य निरुक्तरूपावच्छिन्नाभावस्याप्यपकतावच्छेदकत्
 वेति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितरूपेणार्थव्यापकप्रतियोगिकाभावनिवेशे सद्धेतो व्यभिचारः व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवे
 शे च व्यापकतावच्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरित्याशयः तद्व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिततत्त्वपनिवेशे चेत्यर्थः तद्व्येगौ व्यापक
 तावच्छेदकत्वमनंतमव्यवस्तुगत्याप्यपकतावच्छेदकतत्त्वपद्यदितो न रूपेणैव गौरवमिति हेतुतावच्छेदककोटौ शाकपाकजत्वत्वादायुषलक्षणाया
 पिसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशस्य वैयर्थ्यादिति भावः कतिपयेति अवच्छिन्नसाध्यव्यापकशुद्धसाध्यव्यापककतिपयेत्यर्थः आह सौ कर्णार्थमाह

भ.प्र.
२७

आपकतावच्छेदकतातन्निवेशे पूर्वोक्तं प्रयासगौरवं परिहरति मित्रात् न युत्वतीत्यादिना हेतुत्वस्येति तथा चाधिकसंग्राहकतायाविकासकत्वेन तन्निवेशस्यार्थान्तरप्रयासगौरवं प्रामाणिकमेवेति भावः नन्वेवमप्यसिद्धिवात्कावच्छेदकांशस्य व्याप्तिग्रहणौ पयिकतया वैयर्थ्यं उच्यते रमित्यत आह दीधितौ च खंजभावस्येति तथा चावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यासाधकतासाधक्यमभिचारप्रतियोगित्वेन यस्य संभवाभौ पाधित्वरूपत्वानुपपत्तिरिति भावः व्याख्यायां च खंजत्वासंभवादिति तादृशान्तरत्वावच्छिन्नैतत्तद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताभावेन तद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताभावयोरेभिन्नत्वात् साध्यवेनेतद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्यैवावच्छेदकतातादृशान्तरत्वावच्छिन्नैतत्तद्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेऽप्येति भावः अत्र तद्धूमवान्वहेरित्यादौ नासाधकत्वेति तथा च सोपाधित्वादित्यादिस्त्वमेतत्स्य लाभिप्रायकमेवेति भावः यत्कृतस्तितीत्याद्योपाधित्वरूपस्य तादृशप्रतियोगितानेव समेवासिद्धमिति सोपाधित्वादित्यादिस्त्वौक्तदोषो न संभवतीति भावः दीधितौ निप्रमाभावादिति सद्देतुद्वयप्रयोगादित्युक्तद्विधाधियादौ व्यभिचारादिति भावः व्यभिचारेणोति साध्यव्यभिचारेणो सार्थः आत्मायां व्यभिचारेति साध्यव्यभिचारे सार्थः एवमप्येव न हेतुत्वसंभवइति पक्षधर्मत्वानिश्चयादिति भावः समशीलेतीति उपाधिसंदेहे नैव व्यभिचारसंदेहादिति भावः तथा हेतुः नन्वेवमसाधकत्वानुमानस्य दोषहेतुकत्वानुपपत्तिरत आह असाधत्वेति तु स्येति तद्वापित

राम०
२७

स्मरौषहेतुकतानुपपत्तासोषघटितहेतुकत्वेमेवाभ्युपेयंत इममाप्यस्तीत्यमितिभावः साधनपक्षसर्वघटितलक्षणाभोरवधानेनोपस्थितापस्तद्वयेवी
सस्पतदभिप्रायकत्वेत्वारस्यात्तथैवाहवसंधर्मावच्छिन्नेतिदीधितौकेवलेतीतिइदंचकेवलसाध्यएवविवादश्चनत्प्रतीकंआख्यायांअभिघातुमितिअ
नाकांक्षिताभिधानस्यैवार्थतिररूपतयातथाचेत्यादिनोक्ताथंतिरोपपादनायतन्यथाभिधानस्यावश्यकत्वादितिभावः प्रदर्शनं प्रदर्शनं योग्यत्वं दीधि
तौतथाचेति केवलसाध्यैवविवादविषयत्वेवेत्यर्थः जिज्ञासितः आकांक्षितः ननुतत्रविवादविषयत्वेपिकथं तद्व्याभिचारवाद्याकांक्षेतत्राहविरोधि
त्वादिति विवादविषयस्यसिद्धिविरोधित्वादित्यर्थः आख्यायांसाधनेतितसाधकेत्यर्थः जातत्वादितितथाचतत्रेत्यत्रतस्येनोद्भावनपरमवासंभव
इत्याशयः तद्विषयस्येत्यादिनिरासइत्यंतंनतसदनसाध्यअभिचारपरमखोनिसंभवतीत्युक्तंनचसिद्धिपदवाधपरमेवास्त्वित्यत आहनुवे
तिव्याचष्टेइतितथाचपरमर्षयोग्यविशिष्टसाध्यअभिचारस्याप्रकांतत्वेनपरमर्षसंभवात् प्रकांतत्वाथंआख्यानमितिभावः पूरयतीतिवास्तवा
सिद्धेरभावादित्यादिः उपाध्युद्भावनफलप्रदर्शनायपरमपिदीधितौतसिद्धयइतिपक्षेविशिष्टसाध्यअभिचारसिद्धयइत्यर्थः उपाधेरद्वयतात्वापत्तौ
हेतुमाहप्रकृतेतितदेवोपपादयतिआख्यायांप्रकृतानुमानेतिइतद्वयमितिअनुपमसनीयत्वेत्यर्थः व्याभिचारितादिसंबंधेनआख्यादेःसंभवादहव्यभि
चारितादेरिति संबंधलेपीतिअपिकारेणतस्यसंबंधत्वेमानाभावइतिसूचितंअनुपपत्तादितिइत्यनियामकसंबंधस्याप्यतावच्छेदकतामादितिभावः ननुत

म.प्र.
२८

थापि प्राधान्येनोपाधेरुपमासोनामुचितः इहोपाधिरिति व्यवहारोपपादनदिशातस्यातस्यापि कथं वित्यकारांतरेणोपपादनसंभवादत्त आदत्त रथात्विति
तादृशोपमासस्य प्रकाशं तरेणोपपादने इत्यर्थः इत्येवार्थ इति तथा चेदमेव प्रकाशं तरेणोपपादनमिति भावः वक्तुमुचितमिति तथा च लक्षणाया तादृशोप
मासोऽनुचित एवेति भावः अनुसप्तम्या अभिचारप्रतियोगितार्थकत्वात् न लक्षणेनोपपादनस्य व्याप्य इति नोचितमिति उपाधो व्याधी व्याप्यादरसत्वेनेत्यादिः यु
क्तमिति तत्र कुरीत्यालस्य सा विना न संभवतीति भावः तत्र ह्युक्ततावीजं अत एव ह्युक्ततावीजस्य लक्षणा लक्ष्यविभागेपपादकत्वादेव अस्माकं कः शामो
मिनातनयतादिसा दो साध्यस्य साहचर्येः शाकपाकजलाद्युपाधेः पक्षी यसाध्ये तिका की यश्या मतेत्यर्थः साध्यसत्तात् साध्यनिर्णयसत्तात् अभिचारप्र
सिद्धिः अभिचारनिर्णयः बाधावतारवेति तथा च पक्ष मंतर्भावेन अभिचारनिर्णयः सुकर इति भावः पर्यवसितेति पक्षाति शिक्तमित्यमंतर्भावात् तादृश
साध्यस्यानिसत्वस्य अभिचारनिर्णयसंभवादिति भावः दीधितो साध्य अभिचारः तत्तिरायः आख्यायां तथा सति पर्यवसित साध्य अभिचारनिर्णयस्य
साध्यसामान्यव्याप्यताबोधविरोधित्वे विरोधी र्दिसा सामान्यव्याप्यताबोधविरोधी स्यादिति तथा च सामान्यकारकत्वेनैव विरोधित्वस्य वाच्यता पर्य
वसित साध्य अभिचारनिर्णयस्य सामान्यव्याप्यताबोधविरोधित्वेन संभवतीति भावः मतद्वयेति रत्नकोषकारस्यैव यापिकत्वेन मीमांसकमतेनो
दाहरणप्रदर्शनस्यानौचित्यादिति भावः पक्षादृजित्वे सतीतीति अत्र पक्षादृजित्वं पक्षविच्छाभावप्रतियोगित्वं एतेनादृजित्वमुपाधिताद्यटकसंबंधेव

राम०
२८

वाच्यममथाईधनादेरपिकासिकादिसंबंधेनायोगोत्तकादिपक्षवृत्तित्वादव्याप्तेः एवंचासमवापिपक्षकेषसमवेतत्वाप्रसिद्धासमवायेनत्वातोपा
 धावव्याप्तिरिति निरस्तं नन्वेवंपक्षवृत्तेः साधनव्यापकत्वसंज्ञेनोक्तवारणात्साधनवृत्तेः साधनव्यापकत्वसंज्ञेनोक्तवारणात्साधनव्यापकत्वविशेषण
 व्यर्थमत आह इत्थं चेति सस्यंतोपादानेचेत्यर्थः साधनव्यापक इति पक्षावृत्तावित्यादिः कृतकत्वेन सत्यतियक्ष संभवे केथमनिसत्साधन संभव इत्यत
 तस्त उपपादयति कृतकत्वस्येति अनिसत्साधनस्येति पाठः अनिसत्साधनस्येति पाठे प्रमेयत्व इत्यादिः सिद्धमुपसंहरति इत्थं चेति विवक्षितं प्रकृतं वि
 वक्षितं असंभवेतत्वेत्यादिनेति उभयथाप्यनिसत्त्वा समवेतत्वरूपसाध्यस्योपपादनसंभवादिति भावः दीधितो अर्थोत्तरवारणाप्यर्थोत्तरापर्यवसा
 नवारणाप्याख्यापापक्षविशेषणोतिद्वाराकत्वेत्यर्थः निसद्व्यसमवेतत्व इति द्वाराकत्वमनिसद्व्याप्तिरिक्तेसमवेतत्वाभावादिति भावः ननु इत्यसमवे
 तत्वादिना स्फुटतरत्वविवरणसंगतं तद्व्याप्यवताज्ञानजमानुषितेः तद्विषयकत्वेनानिसद्व्यासमवेतत्वाप्यवताज्ञानजमानुषितेनिसद्व्यसमवेत
 त्वविषयकत्वस्य निरूपत्वात् अथ सामान्य प्रकारकानुषितिसामग्रीजयावाप्यनुषितेरेकविशेषस्य बाधनिर्णयदशायापिवबाधनिर्णयसामग्रीदशाया
 मपि यथापरविशेषसाध्यविषयकत्वं तथैवापरविशेषपक्षतावच्छेदकविषयकत्वमपि अनुभवस्यापरविशेषप्रकारकसंदेहानुदयमुक्तेस्तोल्यादिति
 निसद्व्यसमवेतत्वानिसद्व्यसमवेतत्वोभवात्मक इत्यसमवेतत्वरूपसामान्यपक्षतावच्छेदकविशिष्टद्वाराके अनिसद्व्यसमवेतत्वाभावरकारकानु

मिति सामग्रा अनिसद्व्यसमवेतत्वरूपैकपक्षतावच्छेदकविशेषबाधनिर्णयसामग्रीत्वेन तदुशा ततज्जानुमितेर्निसद्व्यसमवेतत्वाभावप्रकानुमिति
 सामग्रा अनिसद्व्यसमवेतत्वरूपैकपक्षतावच्छेदकविशेषबाधनिर्णयसामग्रीत्वेन तदुशा ततज्जानुमितेर्निसद्व्यसमवेतत्वरूपापरपक्षतावच्छेदकविषय
 कत्वेन निरूपमिति चेन्न तथापि निसद्व्यसमवेतत्वरूपपक्षतावच्छेदकतया भानेपर्यवसितसाध्यताविरोधादिसाहचर्यसमवेतत्वं द्विविधमिति सादि
 व्यसमवेतत्वं विशिष्टे निसद्व्यसमवेतत्वा निसद्व्यसवेतत्वेन भयात्मकद्वयसमवेतत्वरूपसामानिष्ठ्यविशेषे घटाके विस्फोपतीति अथ माशयः
 यथा सामान्यतदनुमितिसामग्री एकविशेषबाधसहितापरविशेषबोधजनिका तथा सामान्यनिष्ठ्यसहितैकविशेषबाधसामग्र्यपि अपरविशेषबोधि
 का सामान्यनिष्ठ्यैकविशेषबाधयोरेकतरसामग्रा अपरसंबलितायादिरूपा एकविधा परविशेषानुमितिजनकत्वानुभवात् तदानीमपरविशेषसदे
 तानुरयाचं एवं च निसद्व्यसमवेतत्वाभावनिष्ठ्यसहितद्वयसमवेतत्वाप्यवतातानन्यानुमितेरिव द्वयसमवेतत्वनिष्ठ्यसहितानिसद्व्यस
 मवेतत्वाभावमाप्यवतातानन्यानुमितेरिव निसद्व्यसमवेतत्वं विषयकत्वेन निरूपमेवेति उक्तार्थे दृष्टान्तमाह अत्राप्रामाण्याभावा नुमिताविति भ्रम
 ताभावानुमितावित्यर्थः वक्तृत्वाभाववति वक्तृत्वप्रकारकत्वाभावा नुमितावित्यावत्प्रामाण्यवत् वक्तृत्ववति वक्तृत्वप्रकारकत्ववत् अपर्यवसा
 नादिति विषयात्मादित्यर्थः तथा च तद्व्याप्यवतातानन्यानुमितेरेव तद्व्ययकत्वमित्येवा सिद्धमिति भावः अहंताया येन अहंताधिकृतताया येन

तदापस्तु अरुणायै कदापि मायि गङ्गाया गवा सोमं कीर्णातीतं अरुणायै माहीनां कपसा धनं तं शास्त्रं मे हस्तदीप्यति इदीचः औत्तरकातिकमानस
शानविषयः स्यादिति शेषः तथा च साधे इव पदानुपादाने इव पदानुपादाने इव समवेतेः निस सप्रवेतत्वाभावा नुमितिर्निस इव समवेतत्वात्मकपर्वव
सितसाधविषयकत्वरूपस्फुटत्वं न सिद्धेदिति भावः तद्व्याप्यवताज्ञानन्यानुमितेरेव तद्विषयकत्वमभ्युपेक्षापि प्रकारांतरेणानिस इव समवेतत्वाभा
वव्याप्यवताज्ञानन्यानुमितेर्निस इव समवेतत्वरूपपर्ववसितसाधविषयकत्वमुपपाद्यस्फुटत्वं तत्त्वविवरणाप्रकारमाह विशिष्टाभावस्येति अनति
रिक्तताविशेषाभावाभ्यामनतिरिक्तता अग्रेहीधितौ विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वाभने यथैव निसस्य च न न्यमहत्वाधिकरणा इवत्वाभावस्य स्वासन्ननि
पत्तमहत्वाधिकरणा इवत्वाभावविभवेनाविजभावघटकतया नमत्वस्य न वे यथैव निसाशयः एवं च आख्यायां विशिष्टाभावस्यानतिरिक्तलोके अग्रेहीधि
तिकासीय विशिष्टाभावस्यातिरिक्तलोकाविरोधमुद्भावयंतो माना अप्यभावा एव तादृशदीधितिग्रंथस्य विशिष्टाभावस्य विशेषराविशेषाभावाभ्याम
तिरिक्तताप्रियायकत्वाभावेन तदुंथेन विशिष्टाभावस्य विशेषराविशेषाभावाभ्यामनतिरिक्तत्वाप्रतिक्षेपेण तद्विरोधाभावात् पर्ववसानेनेति विशेष
तोहीतिमापादिति भावः अनित्यत्वाभावव इव समवेतत्वं एव निस इव समवेतत्वं एव परमाणा निस सिद्धौ निसर्श इव समवेतत्वया पकत्वे नोपाधित्वापा
दनमेवासंगतपरमाणा रूपादौ व्यभिचारेणोक्त्यापकत्वस्यैवासंभवादिसाशयेनाह दीधितौ परमाणा निसत्वेति परमाणा पदं हत्वा नधिकरणा इवमात्रं परं

५. ५.
३०

तेन परमारग्निसत्तासिद्धिदशाया अपि मनसि व्याप्तिग्रहसंभवेनाकाशादौ व्याप्तिग्रहापजन्मपदोपादानमयुक्तमिति शंकाया अनवकाशः परमात्मसिद्धिदहायतनित्वासि
द्धिपर्यंतानुधावनेवीजमाह व्याख्यायां सावयवत्वसिद्धौ वेति घाते इव समवायित्वसिद्धौ वेत्यर्थः पक्ष एव व्यापक एव एवकारोऽर्थे तेन परमात्मो सत्त्वा स्थ हसंभवे
विना संगतिः संभवतीति तद्व्यावृत्तैव व्याप्तिग्रहसंभवेनाकाशादौ व्याप्तिग्रहोपयुक्तजन्म इवैवंप्रपञ्चे साध्यनिर्वायेनानुमानवैयर्थ्यं च तन्नित्यत्वासिद्धिदशाया
मेवोक्तस्यैव व्याप्तिग्रहासंभवेनाकाशादौ व्याप्तिग्रहापजन्मपदसार्थकारपक्षे साध्यसंदेहेन तन्नित्यायाया नुमानसार्थकाद्येति भावः १६ मुपलक्षणां
तन्नित्यत्वासिद्धिबुपदर्शितरीत्यानेन स्पष्ट इव समवेतत्वस्योपाधित्वापादानसंगतिरपि इष्टा संभवादिति तत्त्वावजमत्वावुपादाने पितृपादौ व्यतिरेकसत्त्वा
रेणा व्याप्तिग्रहसंभवात्तदुपादानवैयर्थ्यमिति भावः जातिविशेषेतीति तथा च विजातीयमहत्त्वा नधिकरता इत्यत्र मेव हेतुरिति भावः अप्रवेशात्तदेतावप्रवेशा
त्तवैयर्थ्यं जन्मपदवैयर्थ्यतादशेति निसमहत्वव्यावृत्तव्यावृत्तहत्ववृत्तीत्यर्थः अथ वद्व्ये अथ वद्व्यमहत्वेतदभावात्तादशजातेरसंभवात्त न च अथ वय
वद्व्यमहत्त्वव्यावृत्ततादशजात्यवच्छिन्नानधिकरता इत्यत्र मेव हेतुत्वमात्मा मिति वाच्यं व्यावृत्तहत्ववृत्तीति दीधिति विरोधात् अथ वद्व्ये अभिचारापनेऽ
अतएवावयवमहत्त्वजन्मतावच्छेदकतादशजातिसिद्धिरित्यपि परस्मैपददर्शितदीधिति विरोधात्तादशजातेऽपि महत्त्वव्यावृत्तत्वेन भूयो अभिचारापनेऽ
तेन वसरेणुस्पर्शनवाराणा पदव्यस्पर्शनं प्रतिविजातीयमहत्त्वस्य हेतुतादशवेजासावच्छिन्नानधिकर इत्यत्र मेव हेतुरित्यपि निरस्तं ननु तदवयवावयवस्यापि तद

राम०
३०

वयवत्वेन द्वावयवद्वयमहेतुपि अवयववदुत्तमतावच्छेदकतादृशजातिः संभवतीत्यत आह अवयवावयवस्येति तदनवयवत्वादितिसाक्षात् इत्यसमवायित्वं
संभवत्तदवतरूपत्वादिति भावः ननु साक्षात्परं परासाधारणतत्तदसमवायित्वमेव तदवत्वमिति एव यवावयवस्यापि तदवयवत्वं संभवतीत्यत आह हस्तत्वादीति
अथातरेति तादृशजात्यन्तादरेत्यर्थः तादृशकार्यकारणभावे अवयववदुत्ततादृशजात्यवच्छिन्नयोः कार्यकारणभावे परिच्छिन्नपरिमाणात्स्येव विभुपरिमाणा
पेक्षिकापक्षे व्यवहारविद्यामकत्वेन त्रिद्यामकतयानतादृशजातिसिद्धिरनोरूपपरिमाणावृत्तेति व्यवहारविशेषां अपक्षेति भावसाधनं तेनापक्ष
व्यवहारलाभः एवमप्येवमेवेतीति वैश्वत्वं विभुपरिमाणात् न च ननु गतजातिभिरनुगतव्यवहारो नुपपन्न इत्यत आह तथा चेति एवमकारकत्वादिश
हात्मकव्यवहारे एकपकारकत्वं व्यापारानुवृत्तिर्यावो ध्यं एकाकारशब्दयोगत्वात् तत्त्वकानुगतव्यवहारस्तदवयवसाधक इति अत्रासिद्ध्यादवपितादृश
नुगतव्यवहारानुगतहरित्वादिसिद्ध्यापत्तेरिति भावः सिद्धाद्यादवपितादृशानुगतव्यवहारानुगतहरित्वादिसिद्ध्या विच्छेदपत्तेराह वैभवमिच्छेति तादृशतिल
सवित्तित्वादीत्यर्थः अनुगम इति तथा च निरुक्तजातित्वेनानुगतेनानुगतीकृतहस्तवित्तित्वाद्यननुगतजातिभिरनुगतस्याप्यपरिमाणावृत्तिविभुपरिमाणा
पेक्षिकापक्षे व्यवहारस्यापत्तेरनतादृशानुगतव्यवहारविद्यामकतयानित्यमहेतुव्यावृत्त्यावयवमहत्त्वमिति जातिसिद्धिरिति भावः कल्पतामिति निरुक्तजातित्वेन
नुगतीकृतानामपि हस्तवित्तित्वादीनां बाहुल्येन गोरवातादृशव्यवहारविषयितावच्छेदकतासंभवादिति भावः तत्रापि तादृशव्यवहारविषयितावच्छेदकत्वेनैकतादृश

व

जासमुपगंतुरपि जातेः असरेण महत्वावृत्तयावन्महत्त्वमिति जातेः महत्त्वयोरिति संप्रति सा मानाधिकरणघटकाधिकरणात्वावृत्तं जातोः निसमहत्त्वव्यावृत्तयावन्म
हत्त्वमिति जातेः असरेण महत्वावृत्तयावन्महत्त्वमिति जातोः अत्रादि महत्वे इति तत्र वैभवावेष्टिका पक्षव्यवहारस्य असरेण महत्वावेष्टिका पक्षव्यवहारस्य
च सत्वदिति भावः न चैवं तादृशजात्यो रभावे वैभवमिष्टोत्कर्षावधिता वच्छेदकजातित्वेन तादृशजातीनामनुगमात्पूर्वविभुपरिमाणावेष्टिका पक्षव्यवहारस्य
अवहारी पपादनेपि असरेण महत्वावेष्टिकोत्कर्षः अनुगतव्यवहारः कथमुपपादनीय इत्यत आह एवं चेति तादृशजात्यो रभावे वैभवमिति तत्रापि असरेण महत्वावेष्टि
कोत्कर्षेपि इदं चानुगतव्यवहार इत्यनेन निश्चितं तर्ह्येतीति तर्ह्येति आह कतर्कः तदेवोपपादयति परमात्मनिसत्त्वेति तादात्म्यग्रहेतादात्म्यग्रहस्य कतर्कतातर्क
मय हीदं स्वयमभिचारिण्यात् तदात्मात्मकं न स्यादित्याकारको बोध्यः अत एव तादात्म्यग्रहस्य कतर्कस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वादेव तादात्म्यतदुसतिभ्यां तदुहाभ्यां ही
धितोते न विनापि इत्यत्र विशेषरो न विनापि तथा बोधाधि शरीरे इत्यत्र न प्रवेशनीयमिति तदुहयं इति मतेनेति एवं च समव्यापत्तनिर्वाहा बोधाधि शरीरे इत्य
त्र निवेशः तदेवोपपादयति व्याख्यायां अमथेति उपाधि शरीरे इत्यत्र निवेशे एतदादि नैव स्यादेतदित्यादिवादि नैव तदभिमतं एतदादिभिमतं अमस्य
कस्यचिदिति वादिन रतिशेषः तादृशेति समव्यापत्तघटितमित्यर्थः ननु उपाधिसंशयस्य अप्रिकारसंशया धावकत्वेन सोपाधितया संदिग्धोपि व्याप्तेरपि
अपानमसधर्मता कलात्मा असिद्धि संभव इति निश्चयपर्यन्तानुधावनमर्थकमनर्थकमत आह उपाधिसंशयेति मतेन व्यावक उपाधिः स्यादिति तथा च

स

राम०
३१

सोपाधौ साध्यपक्षधर्मतावलम्ब्य तस्यैव सिद्ध्या निरुक्तलक्षणोऽसंभव इति भावः आख्यायां स तं स्यादेतदित्यादि नोक्तं रत्नकोषकारमतं परिकरोतीति किंचेसादि
 मूलोक्तदोषोद्धारोसादिः लाभयोग्यताप्रतिबंधकाभावादिका लीनपक्षधर्मताधीनानुमिति विषयतादोषः मूलोक्तदोषः स्यादिति तितथा च सोपाधित्वनिश्चय
 कावेसाध्यसिद्धसंभवेपिकासांतरीणासाध्यसिद्धिमाहायसाध्ये पक्षधर्मतावलम्ब्य तसंभवान्निरुक्तलक्षणोऽसंभव इति भावः निरुक्तयोग्यतामेव विदुः सोतिदी
 धितौ यत्नेयादशमिति व्यायाय रूपवच्छिन्नं यदपाक्रांतं एव मयेपि पक्षे साध्यसिद्धोतीति अन्नशालित्वां पेतं स्मृतिवत्सहितसत्यं न स्प विवरणानुसृतं
 तमात्रस्य स्फुटो भविष्यति चेत्तदनुपदमेव दीधितौ विरोधि व्यापकतेति विरोधि नो व्यापकतेत्यर्थः विरोधि निरूपित व्यापकतेति यावत् व्यापकतानिरूपक
 ससाध्यस्य साध्यसिद्धि विरोधिताभावादाह आख्यायां विरोधित्वमिति प्रमाविषयत्वमिति अत्र साध्यभावप्रतियोगितया विषयत्वं दृष्टं तथा च प्रमावि
 षयीभूताभावप्रतियोगित्वमिति पर्ववसन्नं तेनेसादि अत्र तेनेसादिशालित्वेपीत्यंतस्य तेन पक्षे साध्याभावश्च विषयीभूताभावप्रतियोगिपक्षीयसा
 ध्यांतद्व्यपकताशालित्वेपीति पर्यवसितोर्थः अत्र प्रमात्वस्य तद्वत्त्वद्यदि ततया पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नत्वलाभ इत्याशयेनाह तस्यं चे
 तिरूपेणोतिरतीयायाः वच्छिन्नत्वं विषयपदार्थप्रतियोगित्वान्वितं ज्ञानविषय व्यापकतेति ज्ञानविषयीभूताभावप्रतियोगीयसद्व्यापकतेत्यर्थः अत्र चेति प
 क्षे साध्यसिद्धि विरोधिरूप व्याप्यसामान्योपादानेनेति शेषः व्यापकत्वमिति शब्दो नित्यतातिस्किंसापैक्यकलादिसाधारणमिति शेषः दुर्वचमिति तथा च श

होऽनित्यत्वातिरिक्ते साहचर्ये साध्यसिद्धिविरोधित्वाध्याभाववान्शब्द आत्मत्वाद्यभाववानिति सम्बन्धं न तद्विषयीयताभावप्रति योग्यात्मत्वादिसुनिष्ठ
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वरूपकत्वस्य कृतकत्वेऽसत्त्वाद्याप्तिरिति भावः वस्तुतस्तदीधितो विरोधित्वापकतेति अत्र विरोधित्वं आपकता विशेषां व्याप
 कतायाः स्वरूपतोऽविरोधित्वादाह व्याप्याया विरोधित्वमिति यत्किंविदं शेषमात्रस्यावर्जकत्वादाह प्रमावेति ज्ञानत्वं विहाय प्रमात्वनिवेशो बीजमाह तेनेति प्र
 मात्वनिवेशेनेत्यर्थः पक्षवृत्तिधर्मस्येति पक्षीयसाध्य आपकतायाः पक्षवृत्तिधर्मस्यैव भावधर्मदशायाप्तिरुच्यते पक्षीयसाध्य आपकतायां ज्ञानत्वघटितस्य साध्यसिद्धि
 विरोधित्वस्योपपादनाद्योक्तं नातिव्याप्तिरिति पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिनः पक्षीयसाध्य आपकपक्षवृत्तिधर्मो भाववता ज्ञानस्य प्रमात्वाभावेन पक्षीयसाध्य आप
 कतायां विरोधित्वाविषयत्वरूपविरोधित्वाभावादिति भावः अत्र पक्षवृत्तिधर्मो नातिव्याप्तिवारक प्रमात्वस्य तद्वत्त्वघटिततया र्थात्पक्षवृत्तिवत्त्वत्वं न युथा अतः सा
 समवेतपक्षेऽपि सिद्धात् तत्र समवायेनोपाध्याव्याप्तः पक्षवृत्तिरस्य उपाधिताद्यत्वं संवन्धेन वाच्यतया अत्र सिद्धि संभवात् किंतु पक्षवृत्तताभावप्रतियोगिताव
 छेदकरणावच्छिन्नत्वरूपं तस्य आपकता विशेषात्वं मेव समुचितमिमांशयेनाह इत्यंवेति पक्षवृत्तिधर्मस्येति व्याप्तिवारणाया विरोधस्य प्रमात्वघटितत्वेनेत्यर्थः रूपे
 णातिव्यापकतावित्तमवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः विरोधित्वानविषयेति विरोधित्वानविषयतावच्छेदकेत्यर्थः तेन आपकतायाः सम्बन्धं न तद्विषयीयताभावप्रति योग्यात्मत्वादि
 त्वेपिनक्षतिः अत्र तद्व्यापकाभावरताज्ञानस्य तत्सिद्धिविरोधितया आपकतायां तादृशावच्छेदकत्वमिति ध्येयं एवं महानसीपादिवत्क्रियापकमहानसत्ताद्यभाववता ज्ञाने

पिपर्वतीववकिसिद्धेस्संभवेनमहानसत्तादिनिष्ठयापकतायाःपक्षेसाध्यासिद्धिविशेषित्वाभावाभमहानसत्तादौपूर्वोक्तातिव्याप्तिरपीत्याशयःउर्वचमिवापकत्व
 स्यतद्वत्त्वदित्वावःइदंचआपकतात्वेनयापकतायाविशेषाभिप्रायेणान्मथापक्षेसाध्यासिद्धिविशेषानविषयतावच्छेदकाभावप्रतियोगितावच्छेद
 कत्वेनयापकताविशेषायाप्यविशेषानुपादानस्याकिंचित्करत्वादितिभेदंउन्नायकत्वस्वफलोपधानरूपत्वेसर्वत्रासंभवइतिउन्नायनयोग्यतारूपत्वमभिप्रेत्याह
 वंचेतिननुआप्तिनिरूपकतावच्छेदकतयासाध्याभावत्वस्यापितादशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनतद्व्याप्तिरेकप्रतियोगित्वेनसाध्याःप्रसंगइत्यतःआहताद
 शज्ञानेतिननुइदमसंभवीसाध्याभावव्याप्योपाध्याभाववामहइत्याकारकपरामर्शेपक्षधर्मत्वस्यसंसर्गतयाभावेनाप्रकारतयाभिरुक्तावच्छेदकत्वासंभवाद्
 तआहआप्यविशेष्यकपरामर्शेतिसाध्याभावव्याप्योपाध्याभावःपक्षवृत्तिरसाकारकपरामर्शेइत्यर्थःतत्तंनिरुक्तावच्छेदकत्वंकथमिमितथाचर्तकत्वा
 दावव्याप्तिरितिभावःकथंश्रुतेतिताचशाकपाकजलादावव्याप्तिरितिभावःएकविशेषाभावनिर्णायकालेसामान्यसिद्धेरितरतविषयव्यवसानेनशब्
 धर्मातिरिक्तधर्मरहितनिर्णायकालेअनित्यत्वातिरिक्तशब्धर्मातिरिक्तधर्मसिद्धेरनित्यत्वपर्यवसानेनसमानविषयत्वसंपत्त्याःनित्यत्वाभावसिद्धेरनित्यत्वा
 तिरिक्तशब्धर्मातिरिक्तधर्मसिद्धौविशेषित्वंनिर्वहतीत्याशयेनदीधितौशब्धर्मातिरिक्तधर्मरहितेइत्युक्तंनत्वरूपतस्तद्धर्मरहितमकिंचित्करमतोया
 चष्टेतत्वेननिश्चितइतिननुपर्वतोवकिमानिसादौमहानसत्तादेरभावस्यमहानसीयवत्त्वादिसत्ताग्रहविशेषिमहानसीयवत्त्वाद्यभावोन्नायकतयामहा

शे

महादेव विरचितं
भवानंदी प्रकाश

36

Bhawanandi Prakash

भ.प्र.
३३

नसत्तादेरुपाधितापत्तिः समानविषयत्वेनैव विशेषितया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसिद्धिविरोधितानिवेशो नापि तद्वारणा संभवादिति साध्यसिद्धिसामान्य-विरोधि-
त्वमवशं विवक्षणीयं एवं चानि सत्ताभावसिद्धेरुक्तसाध्यतावच्छेदकाज्ज्ञानित्यत्वसिद्धिरेधित्वेपि शब्दादिति धर्मसिद्धिविरोधित्वाभावेन साध्यसिद्धिसामान्या-
विरोधितया तज्जायकव्यतिरेकप्रतियोगिनोपि कृतकत्वस्य कथमुपाधित्वमिति चेदत्र वदंति साध्यसिद्धिसामान्यविरोधित्वं साध्यसिद्धिसामान्यानुसादय-
योजकत्वरूपं वाच्यं एवं चैकविशेषसामग्रीविरहसहकृतापरविशेषसामग्र्यभावस्य सामान्यकार्यानुसादययोजकतपाएकविशेषाभावनिश्चयस-
हितापरविशेषाभावनिश्चयस्य यथोक्तसाध्यवतायहसामान्यानुसादययोजकत्वं संभवत्येवेति न कृतकत्वस्योपाधित्वानुपपत्तिरिति उपदर्शितरी-
त्यास्वरूपसतः साधनादिमत्वस्याप्रयोजकत्वादाह तत्वेनेति समानविषयत्वेनैव विशेषित्वमभ्युपेक्षायाह रावमिति निदर्शकमिति ननु हि सामान्यादेरुप-
दर्शितत्वव्यतिरेकेण साध्यसिद्धिविरोधुन्नायकत्वाभावेनैव वारणादिति भावः दीधितोपक्षधर्मवच्छिन्नेति सामानाधिकरण्यासंबंधेन यश्च हृत्तियत्किं
विदुर्धर्मविशिष्टस्यार्थः तथा च सामानाधिकरण्यासंबंधेन पक्षहृत्तियत्किं विदुर्धर्मविशिष्टं यत्साध्यं तच्चापकत्वे सति पक्षाहृत्तियत्किं विदुर्धर्मविशिष्टं तत्तत्सामान्यार्थः तेन मुद्र-
साध्यव्यापकस्याईधनादेर्न संग्रहः वक्षि सामान्यादिवारणापक्षहृत्तित्वं तच्च पूर्वविरुक्तमेव तथा च पक्षनिष्ठास्यताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपावच्छि-
न्नं यन्निरुक्तसाध्यव्यापकत्वं तच्छालित्वं समुद्दितार्थः व्याख्यायां संयुधाकारेति साधारणोत्तरार्थः साधारण्यमेवोपपादयति तेनेति निरुक्तेति वक्तव्यं तत्त्व-
सादिनानिरुक्तेत्यर्थः ननु लक्षणांतरकर्तृमिर्मात्राचारोन्नायकतावादिभिरसंग्रहीतस्य साधनव्यापकत्वं संग्रह्यत्वमत आह तत्त्वत्वेनेत्यसंभ-
सकं

राम०
ति ३३